

Η Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, 1915-1918:
η πόλη και οι αναπαραστάσεις της

The Allied Army of the Orient in Thessaloniki, 1915-1918:
the city and its representations

Η Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, 1915-1918: η πόλη και οι αναπαραστάσεις της

The Allied Army of the Orient in Thessaloniki, 1915-1918: the city and its representations

Επιστημονική επιμέλεια: Ηρώ Κατσαρίδου, Ιωάννης Μότσιανος

Edited by: Iro Katsaridou, Ioannis Motsianos

Διεθνής διημερίδα στο πλαίσιο της έκθεσης

«Στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1918)»

28-29 Σεπτεμβρίου 2018, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

International Conference in the frame of the exhibition

"Into the Vortex of the Great War: Thessaloniki of the Armée d'Orient (1915-1918)"

28-29 September 2018, Museum of Byzantine Culture

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

MUSEUM
OF BYZANTINE
CULTURE

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2020 THESSALONIKI

Copyright: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Ministry of Culture and Sports
Museum of Byzantine Culture

Πνευματικά δικαιώματα μεμονωμένων κεφαλαίων:

© 2020 Ηρώ Κατσαρίδου, Ιωάννης Μότσιανος, Ιωάννης Μουρέλος, Ευάγγελος Χεκίμογλου, Βλάσης Βλασίδης, Δέσποινα Χαρίτου, Ιορδάνια Χατζηισαάκ, Μαριλένα Παπαδάκη, Έλλη Λεμονίδου, Φρανσίν Σεν-Ραμόν, Νέστωρ Μπαμίδης, Αρετή Μακρή, Πασμίνια Τομάσεβιτς, Λιάνα Στεφανή, Στέλιος Ανδρέου, Καλλιόπη Ευκλείδου, Ελευθερία Ακριβοπούλου, Πέλλη Μάστορα, Στυλιάννα Γκαλινίκη, Ρολφ Ζάξε, Μαρία Ξυπολοπούλου, Θανάσης Σωτηρίου, Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά, Σάκης Σερέφας, Λεόν Σαλτιέλ, Εμανουέλ Γκρελουά, Ζωρζ Κιουρτζιάν.

Copyright Individual Chapters:

© 2020 Iro Katsaridou, Ioannis Motsianos, Ioannis Mourellos, Evangelos Hekimoglou, Vlasis Vlasidis, Despoina Haritou, Iordana Chatziisaak, Marilena Papadaki, Elli Lemonidou, Francine Saint-Ramond, Nestor Bamidis, Areti Makri, Jasmina Tomasevic, Liana Stefani, Stelios Andreou, Kalliopi Efkleidou, Eleftheria Akrinopoulou, Pelli Mastora, Styliana Galiniki, Rolf Sachsse, Maria Xypolopoulou, Thanassis Sotiriou, Maria Kambouri-Vamvoukou, Alexandra Goulaki-Voutyra, Sakis Serefas, Leon Saltiel, Emmanuel Grélois, Georges Kiourtzian.

Με επιφύλαξη κάθε νόμιμου δικαιώματος. Εκτός από την παράθεση σύντομων αναφορών για επιστημονικούς λόγους, απαγορεύεται οποιαδήποτε αναπαραγωγή της παρούσας έκδοσης χωρίς προηγούμενη έγγραφη άδεια του εκδότη.

All rights reserved. Except for brief quotations used for purposes of scholarly citation, none of this work may be reproduced in any form by any means without prior written permission from the publisher.

ISBN 978-618-5251-08-6

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Γενικό Προξενείο της Γαλλίας στην Θεσσαλονίκη
Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης
Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας - Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας
Σωματείο των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δρ Ηρώ Κατσαρίδου, Ιστορικός Τέχνης-Μουσειολόγος
Δρ Ιωάννης Μότσιανος, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Δρ Ευαγγελία Αγγελκού, Αρχαιολόγος
Δρ Αναστάσιος Αντωνάρας, Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Ευαγγελία Καγιά
Σοφία Κασίμογλου
Βασιλική Λάκκα

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Χριστίνα Γουδελη
Ελισάβετ Νικολαΐδου

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

Γαλλική Σχολή Αθηνών
Établissement de Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense,
ECPAD
Ταινιοθήκη του Φρίουλι
Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού,
Παράρτημα Θεσσαλονίκης
Δήμος Θεσσαλονίκης
Σωματείο των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Τρισεύγενη Παπαδάκου
Μάρκος Ο'Κόννορ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

Μάρκος Ο'Κόννορ

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Δρ Ευαγγελία Αγγελκού, Αρχαιολόγος

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Σοφία Κασίμογλου
Ευαγγελία Καγιά

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Ευαγγελία Καγιά
Ανδρέας Χατζηφωτιάδης

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ε. Παυλίδης & Σία ΟΕ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Ακριτίδης Γραφικές Τέχνες

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ

Θάνος Καρτσόγλου, Seagull Space

CONFERENCE CONTRIBUTORS

ORGANIZATION

Museum of Byzantine Culture

IN COLLABORATION WITH

Consulate General of France in Thessaloniki
Institut français de Thessalonique
Technical Chamber of Greece-Section of Central Macedonia
Association of Friends of the Museum of Byzantine Culture

CURATED BY

Dr Iro Katsaridou, Art Historian - Museologist
Dr Ioannis Motsianos, Archaeologist-Museologist

PUBLIC RELATIONS - COMMUNICATION

Dr Evangelia Angelkou, Archaeologist
Dr Anastassios Antonaras, Archaeologist-Museologist

ECONOMIC SUPPORT

Evangelia Kagia
Sofia Kasimoglou
Vassiliki Lakka

SECRETARIAL SUPPORT

Christina Goudeli
Elisavet Nikolaidou

PUBLICATION CONTRIBUTORS

IN COLLABORATION WITH

French School at Athens
Établissement de Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense,
ECPAD
La cineteca del Friuli
ELLINIKI ETAIRIA (Society for the Environment and Cultural Heritage - ELLET),
Thessaloniki Chapter
Municipality of Thessaloniki
Association of Friends of the Museum of Byzantine Culture

TRANSLATION

Trisevgeni Papadakou
Marcus O'Connor

PROOFREADING OF ENGLISH TEXT

Marcus O'Connor

PUBLIC RELATIONS - COMMUNICATION

Dr Evangelia Angelkou, Archaeologist

ECONOMIC SUPPORT

Sofia Kasimoglou
Evangelia Kagia

SECRETARIAL SUPPORT

Evangelia Kagia
Andreas Hatzifotiadis

PUBLICATION GRAPHIC DESIGN

E. Pavlidis & Co

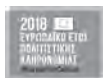
PRINTING

Akritidis Printing Solutions

PRODUCTION OF COLLECTIVE VOLUME

Thanos Kartsoglou, Seagull Space

Στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018 και του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (28-30 Σεπτεμβρίου 2018)
In the frame of the European Year of Cultural Heritage 2018 and the celebration of the European Cultural Heritage Days (September 28-30, 2018)

Περιεχόμενα - Contents

Δρ Αγαθονίκης Τσιλιπάκου / Dr Agathoniki Tsilipakou	9
Χαιρετισμός της Διευθύντριας του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Greeting Text by the Director of the Museum of Byzantine Culture	
Χαιρετισμός της Σαντρίν Μουσέ , Γενικής Προξένου και Διευθύντριας	11
του Γαλλικού Ινστιτούτου Θεσσαλονίκης Greeting by Sandrine Mouchet , Consul General and Director of the French Institute of Thessaloniki	
Ηρώ Κατσαρίδου, Ιωάννης Μότσιανος / Iro Katsaridou, Ioannis Motsianos	13
Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής: μία εισαγωγή Thessaloniki of the Allied Army of the Orient: an introduction	
Γιάννης Μουρέλος / Yannis Mourelos	31
Δομικά χαρακτηριστικά του Εθνικού Διχασμού The structural characteristics of the National Schism	
Ευάγγελος Χεκίμογλου / Evangelos Hekimoglou	40
Οι παλαιοί κάτοικοι της «μνημειακής πλατείας» The old inhabitants of the "monumental square"	
Βλάσης Βλασιδής, Δέσποινα Χαρίτου / Vlasis Vlasidis, Despoina Charitou	60
Πόλεις σε καιρό πολέμου: προσπάθειες κάλυψης των διατροφικών αναγκών της Θεσσαλονίκης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Cities during war time: efforts to cover dietary requirements in Thessaloniki during World War I	
Ιορδάνα Χατζηισαάκ / Iordana Chatziisaak	74
Τα αρχεία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων ως δείκτης κοινωνικών μεταβολών στη Θεσσαλονίκη στις εξελίξεις του ευρωπαϊκού πολέμου The archives of educational institutions as an indicator of social change in Thessaloniki during the European war	
Μαριλένα Παπαδάκη / Marilena Papadaki	91
Η Στρατιά της Ανατολής (1915-1919) υπό το φως των νομικών πηγών: ζητήματα νομιμοποίησης και αλληλεπίδρασης με τις τοπικές κοινότητες The Armée d'Orient (1915-1919) in light of legal sources: issues of legitimacy and interaction with the local communities	
Έλλη Λεμονίδου / Elli Lemonidou	102
Μεσοπολεμικοί απόηχοι της παρουσίας της Στρατιάς της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη: Οι μαρτυρίες των γαλλικών πηγών Interwar aftermath of the presence of the Armée d'Orient in Thessaloniki: The evidence from French sources	
Φρανσίν Σεν-Ραμόν / Francine Saint-Ramond	114
Η ανακάλυψη της «Ανατολής» από τους Γάλλους στρατιώτες: Θεσσαλονίκη, 1915-1918 The discovery of the "Orient" by French soldiers: Thessaloniki, 1915-1918	
Αρετή Μακρή, Νέστορας Μπαμίδης / Areti Makri, Nestor Bamidis	143
Σχέσεις που καλλιέργησαν οι «Κηπουροί της Θεσσαλονίκης» με την πόλη και τους κατοίκους της Relationships cultivated by the "Gardeners of Salonika" with the city and its inhabitants	
Γιασμίνια Τομάσεβιτς / Jasmina Tomašević	162
Στα παρασκήνια του Μακεδονικού Μετώπου: Η Θεσσαλονίκη και οι κάτοικοί της στα μάτια του σερβικού στρατού Backstage at the Macedonian Front: Thessaloniki and its inhabitants through the eyes of the Serbian army	
Λιάνα Στεφανή / Liana Stefani	178
Αρχαιότητες και εθνική ενοποίηση (τέλη 19ου - αρχές 20ού αι.): μερικές σκέψεις με αφετηρία τη Μακεδονία Antiquities and national unification (end of 19th - beginning of 20th century): some thoughts with Macedonia as a starting point	
Στέλιος Ανδρέου, Καλλιόπη Ευκλείδου / Stelios Andreou, Kalliopi Efkleidou	190
Το αρχαιολογικό έργο της Στρατιάς της Ανατολής The archaeological work of the Armée d'Orient	
Ελευθερία Ακριβοπούλου / Eleftheria Akriropoulou	204
Άσπονδες συμμαχίες: οι μακεδονικές αρχαιότητες στη δίνη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου Bitter alliances: Macedonian antiquities in the vortex of World War I	

Πέλλη Μάστορα / Pelli Mastora	214
Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στη Ροτόντα: αρχαιολογική έρευνα ή επέλαση στην αρχαιολογία της Θεσσαλονίκης; Νέες εκτιμήσεις The French Armée d' Orient at the Rotunda: archaeological research or subjugation of Thessaloniki's archaeology? New estimations	
Στυλιάνα Γκαλινίκη / Styliana Galiniki	230
Ο Μέγας Αλέξανδρος του Εμπράρ: μνήμη και χώρος στη Θεσσαλονίκη, από το 1912 έως τον Μεσοπόλεμο Hébrard's Alexander the Great: memory and space in Thessaloniki, from 1912 to the Interwar period	
Ρολφ Ζάξε / Rolf Sachsse	243
Ο Μεγάλος Πόλεμος των Μέσων. Καλές Τέχνες, φωτοδημοσιογραφία και ιδιωτική φωτογραφία, φيلم και άλλα μέσα ως συνιστώσες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου The Great Media War. Fine Arts, Press, and Private Photography, Film, and Other Media as Components of World War I	
Χίλαρι Ρόμπερτς / Hilary Roberts	262
Η φωτογραφία και οι Συμμαχικές Ένοπλες Δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Photography and the Allied Armed Forces in Thessaloniki during the First World War	
Ξυπολοπούλου Μαρία / Χυρολοπούλου Maria	274
Όψεις της φωτογραφικής πρακτικής κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Aspects of the practice of photography during World War I	
Θανάσης Θ. Σωτηρίου / Thanassis Th. Sotiriou	285
Το Μεγάλο Αεροναυτικό Πάρκο της Θεσσαλονίκης The Grand Parc Aéronautique of Thessaloniki	
Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου / Maria Kampouri-Vamvoukou	297
Η εικόνα της Θεσσαλονίκης μέσα από το εικαστικό έργο των στρατιωτών-ζωγράφων The image of Thessaloniki through the artistic work of soldier-painters	
Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά / Alexandra Goulaki-Voutyra	310
Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη The Armée d'Orient paints Thessaloniki	
Λεόν Σαλτιέλ / Leon Saltiel	320
Το μυστικό μήνυμα σε μια γαλλική στρατιωτική καρτ ποστάλ του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου που ταχυδρομήθηκε από το Μέτωπο της Θεσσαλονίκης The secret message inside a First World War French military postcard mailed from the Thessaloniki Front	
Εμανουέλ Γκρελούα, Ιωάννης Μότσιανος / Emmanuel Grélois, Ioannis Motsianos	323
Κώδικες μυστικής αλληλογραφίας Codes of Secret Correspondence	
Ζωρζ Κιουρτζιάν / Georges Kiourtzian	329
«Ο παππούς της Θεσσαλονίκης.» Ανάμνηση της μνήμης του "The grandfather of Thessaloniki." Remembrance of his memory	
Σάκης Σερέφας / Sakis Serefas	334
«Ακόμα κι ο πόλεμος είναι άσχημος στη Σαλονίκη...» (Η Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου στην ποίηση των ξένων) "Even war is ugly in Salonika..." (World War I Thessaloniki in the poetry of foreigners)	
Βιογραφικά σημειώματα	349
Short Biographies	
Βιβλιογραφία	359
Bibliography	
Έγχρωμες φωτογραφίες	373
Colour Plates	

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, στο πλαίσιο του γενικότερου ανοιγμάτων του στο κοινό προωθεί μεταξύ άλλων δράσεις και συνέργειες με θεματικές που προάγουν την ευαισθητοποίηση του κοινού σε ζητήματα ιστορίας, πολιτιστικής κληρονομιάς και τέχνης, ιδιαίτερα όσον αφορά σχέσεις μεταξύ πολιτισμών και λαών, κοινωνικών ομάδων στη διαχρονία.

Μια τέτοια δράση είναι και η διεθνής διημερίδα που οργανώσαμε με τίτλο «Η Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη, 1915-1918: η πόλη και οι αναπαραστάσεις της», ενταγμένη στο Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018 και στις Ευρωπαϊκές ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018 με χρηματοδότηση από το Υπουργείο Πολιτισμού και το Γενικό Προξενείο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη. Αποτέλεσε παράλληλη δράση της περιοδικής έκθεσης με τίτλο: «Στη Δίνη του Μεγάλου Πολέμου. Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής. (1915-1918)» (Δεκέμβριος 2017 - Σεπτέμβριος 2018). Η έκθεση εντάχθηκε στο κεντρικό πρόγραμμα της 6ης Μπιενάλε Θεσσαλονίκης, με κύρια χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και μερική του Κρατικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.

Από το 2012 το Μουσείο μας ασχολείται με την άγνωστη και παραμελημένη έως πρότινος περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικότερα του Ανατολικού Μετώπου μέσω τη μελέτης τεκμηρίων και πολιτιστικών αγαθών και της διοργάνωσης περιοδικών εκθέσεων και συνοδών εκπαιδευτικών και επιστημονικών δράσεων.

Οι συγκεκριμένες περιοδικές εκθέσεις ιστορικού ενδιαφέροντος, και όχι μόνον, επεκτείνουν και εμπλουτίζουν τη θεματική της πολυμεσικής έκθεσης του Λευκού Πύργου, του Μουσείου της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης, το οποίο υπάγεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Παράλληλα ενθαρρύνουν την έρευνα, προβάλλουν το έργο συλλεκτών και προσελκύουν ευρύτερο κοινό ανανεώνοντας το προφίλ των επισκεπτών του Μουσείου.

Ειδικότερα, οι δράσεις με φορείς πολιτισμού της Γαλλίας και η έκδοση δίγλωσσων επιστημονικών εκδόσεων αναδεικνύουν θέματα κοινού ενδιαφέροντος, προβάλλοντας την κοινή πολιτισμική κληρονομιά και τις διαχρονικές επαφές, προάγοντας και οικοδομώντας έτι περαιτέρω σχέσεις αλληλοκατανόησης, φιλίας και αλληλεγγύης.

Θερμές ευχαριστίες και πολλά συγχαρητήρια στις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, στους συνεργαζόμενους φορείς, τους συμμετέχοντες στη διεθνή διημερίδα και στους συνεργάτες μου στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Δρ Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

Διευθύντρια Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

In the framework of its general outreach to the public, the Museum of Byzantine Culture promotes, among other things, events and collaborations focusing on themes that promote public awareness on issues of history, cultural heritage and art, especially regarding relations between cultures and peoples, social groups over time.

One such action is the international two-day event titled "The Allied Army of the Orient in Thessaloniki, 1915-1918: the city and its representations," part of the European Year of Cultural Heritage 2018 and the European Days of Cultural Heritage 2018, which was funded by the Hellenic Ministry of Culture and the Consulate General of France in Thessaloniki. It was a parallel event of the temporary exhibition titled: "In the Vortex of the Great War: Thessaloniki of the Armée d'Orient (1915-1918)" (December 2017 - September 2018). The exhibition was included in the main program of the 6th Thessaloniki Biennale, mostly funded by the Hellenic Ministry of Culture and partly by the State Museum of Contemporary Art.

Since 2012, our Museum deals with the unknown and often neglected period of the First World War and especially of the Eastern Front through the study of evidence and cultural goods, organizing temporary exhibitions, which are accompanied by educational and research activities.

These temporary exhibitions of historical and other interest expand and enrich the theme of the multimedia exhibition of the White Tower, the Museum which treats the history of Thessaloniki, which forms part of the Museum of Byzantine Culture. At the same time, they encourage research, promote the work of collectors and attract a wider audience by renewing the profile of the Museum's visitors.

In particular, the collaborations with foreign cultural institutions and the publication of bilingual research publications highlight issues of common interest, promoting the common cultural heritage and timeless contacts, promoting and building further mutual relations, mutual understanding and mutual understanding.

Warm thanks and many congratulations to the competent Services of the Ministry of Culture and Sports, to the collaborating institutions, the participants in the international two-day conference and to my collaborators at the Museum of Byzantine Culture.

Dr Agathoniki Tsilipakou

Director, Museum of Byzantine Culture

Άποψη της Θεσσαλονίκης από τα τείχη της πόλης. © Συλλογή Διονύση Στεργιούλα.

View of Salonika from the city walls. © Dionissis Stergioulas Collection.

Χαιρετισμός της Σαντρίν Μουσέ, Γενικής Προξένου και Διευθύντριας του Γαλλικού Ινστιτούτου Θεσσαλονίκης

Η πρόκληση να γράψω ένα κείμενο σχετικά με μια εκδήλωση στην οποία δεν συμμετείχα εφόσον έλαβε χώρα τον Σεπτέμβριο του 2018 –εποχή που δεν βρισκόμουν ακόμα στη Θεσσαλονίκη μιας και ανέλαβα τα καθήκοντά μου στα τέλη Αυγούστου 2020– είναι ιδιαίτερη για μένα.

Το να βυθιστεί κάποιος στην περιπέτεια των συμμαχικών στρατευμάτων, αυτών των ανδρών που αποβιβάστηκαν και κατέκλυσαν τη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Μετώπου, αποτελεί μια συναρπαστική εμπειρία που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε αρκετά πράγματα γι' αυτήν την ελκυστική πόλη.

Με μεγάλη συγκίνηση ανακάλυψα το συμμαχικό νεκροταφείο του Ζέιτενλικ, την 11η Νοεμβρίου, για να τιμήσω τη μνήμη των περίπου 22.000 στρατιωτών, εκ των οποίων 8.310 του γαλλικού σώματος, που δεν κατάφεραν ποτέ να επιστρέψουν στην πατρίδα τους.

Περίπου 400.000 στρατιώτες συνολικά, προερχόμενοι από τη μητροπολιτική Γαλλία, τη Σενεγάλη, τη Μαδαγασκάρη, την Ινδοκίνα και τη Βόρεια Αφρική από τη γαλλική πλευρά, και οι σύμμαχοί τους οι Βρετανοί, Ιταλοί, Σέρβοι, Ρώσοι αποβιβάστηκαν στην πολυπολιτισμική και πολυθρησκευτική Θεσσαλονίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο πληθυσμός της οποίας αποτελούνταν τότε από Εβραίους, Τούρκους, Έλληνες, Βούλγαρους αλλά και Δυτικούς. Η ιστορία αυτής της πολυφυλετικής στρατιάς δεν μπορεί παρά να προκαλέσει το ενδιαφέρον μας. Η παρουσία της είχε τέτοιο αντίκτυπο στην πόλη, που ακόμα και σήμερα παραμένει αισθητός.

Φέρνω στο νου μου φυσικά δύο επιφανείς προσωπικότητες της Γαλλίας, τον Ερνέστ Εμπράρ, αρχιτέκτονα πολεοδόμο, αρχαιολόγο και υπεύθυνο για την εκπόνηση του νέου σχεδίου της πόλης μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, ο οποίος κατάφερε να της προσφέρει τη νεωτερικότητά της, ενισχύοντας ταυτόχρονα την ιστορική κληρονομιά και την ανατολίτικη πλευρά της, καθώς και τον Ζοζέφ Πλεμπέρ, στρατιωτικό και πολιτικό μηχανικό, ο οποίος βρίσκεται πίσω από ένα πλήθος πολυτελών και εκλεκτών κτηρίων.

Αλλά δεν ήταν οι μόνοι. Η παρουσία καθενός από τους στρατιώτες της Γαλλικής Στρατιάς, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, συνέβαλε στη θεαματική μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης και των γύρω περιοχών. Πράγματι, η παρουσία της Γαλλικής Στρατιάς προκάλεσε τη δημιουργία ή την αναμόρφωση χώρων όπως καφέ, ξενοδοχεία, θέατρα, κινηματογράφους κλπ., μια πρωτοφανή ανάπτυξη του τύπου (ιδίως του γαλλόφωνου), αλλά και τη δημιουργία υποδομών όπως νοσοκομεία, οδικό δίκτυο, σιδηροδρόμους, κλπ. και συνέβαλε στην αξιοποίηση νέων γεωργικών μεθόδων.

Από τα χρόνια εκείνα του έντονου αναβρασμού μάς μένουν πολλά κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες, καρτ ποστάλ, τα οποία οι διοργανωτές και οι συμμετέχοντες στην έκθεση και τη διεθνή διημερίδα κατάφεραν να αναδείξουν με μεγάλο ταλέντο. Τους ευχαριστώ θερμά.

Greeting by Sandrine Mouchet, Consul General and Director of the French Institute of Thessaloniki

It has been a challenge to write a text about an event I did not attend – as it took place in September 2018, two years before I took office in Thessaloniki.

Immersing oneself in the adventure of the Allied troops in the First World War, of those men who disembarked and flooded Thessaloniki en route to the Macedonian Front, is a fascinating experience that allows us to understand many things about this very attractive city.

It was with great emotion that I discovered the allied cemetery of Zeitenlick when I went there on November 11 to honor the memory of the 22,000 soldiers, including 8,310 French corps, who never made it home. A total of about 400,000 troops from metropolitan France, Senegal, Madagascar, Indochina and French North Africa, along with their British, Italian, Serb, and Russian allies were deployed in multicultural and interfaith Thessaloniki, whose population then consisted of Jews, Turks, Greeks, Bulgarians and Western Europeans. The history of this multiracial army can only arouse our interest. Its presence had a very strong impact on the city which can still be felt.

Two prominent French personalities come to mind in particular. One is Ernest Hebrard, an architect, urban planner and archaeologist, who drafted the new plan of Thessaloniki after the great fire of 1917 and bequeathed the city its modernity while also highlighting its historic heritage and oriental accents. The other is Joseph Pleyber, a military and civil engineer, the mastermind of a multitude of luxurious and exquisite buildings.

But they were not alone. The very presence of these soldiers, in such a very short period of time, contributed to the spectacular transformation of Thessaloniki and its surroundings. The presence of the French Army led to the opening of a multitude of new cafes, hotels, theatres and cinemas; to an unprecedented diversification of the press (including many French newspapers); and to the development of new infrastructure, such as hospitals, roads, railways, and new agricultural practices.

Many texts, drawings, photos, and postcards remain from these years of intense effervescence, which the organizers and participants of this exhibition and symposium have brought to bear with great talent and dedication. I thank them warmly for their contribution.

Μέλη της πολυεθνικής συμμαχικής στρατιάς στο Μέτωπο της Θεσσαλονίκης.
© Συλλογή Δημήτρη Σκαρτσιλάκη.

Members of the multinational Allied Army on the Salonika Front.
© Dimitris Skartsilakis Collection.

Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στη Ροτόντα: αρχαιολογική έρευνα ή επέλαση στην αρχαιολογία της Θεσσαλονίκης; Νέες εκτιμήσεις

Πέλλη Μάστορα

Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης

Οι επετειακοί εορτασμοί εκατονταετηρίδας από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912, την ίδρυση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στη Μακεδονία, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917 έφεραν στο προσκήνιο το αρχαιολογικό έργο που διεξήχθη μεταξύ των ετών 1912-1918 στη Θεσσαλονίκη και στα περίχωρα αυτής. Πολυάριθμες μελέτες εξέτασαν ποικιλοτρόπως τις προθέσεις, τον χαρακτήρα, τις ιδεολογικές/ιδεοληπτικές παραμέτρους και τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων που εκτυλίχθηκαν υπό συνθήκες πολεμικών συγκρούσεων και καθολικών ανασχηματισμών, τους οποίους επέβαλε η κατάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η διαμόρφωση εθνικών κρατών και νέων πολιτικών συστημάτων.¹

Το ειδικό ενδιαφέρον για την αρχαιολογία εν καιρώ πολέμου προσέδωσε την επιστημονική έρευνα στο άρμα των εθνικών φρονημάτων και επιδιώξεων, της πολιτικής προπαγάνδας και των ευρωπαϊκών συμφερόντων και καθόρισε το θεωρητικό υπόβαθρο επί του οποίου σχεδόν αναπόφευκτα γίνεται σήμερα η αποτίμηση των τραυματικών απαρχών της αρχαιολογίας της Θεσσαλονίκης.² Πολύ περισσότερο την «εθνοκεντρική» αυτή θεώρηση συστηματοποίησε τις τελευταίες δεκαετίες η εν γένει κριτική αποτίμηση της αρχαιολογίας στην Ελλάδα κατά τον 20ό αι. ως «κεντρικού πυλώνα εθνικής στρατηγικής», εργαλείου «ελληνοποίησης» και ανάπτυξης του «εθνικού αφηγήματος» και του «μύθου της ελληνικότητας.»³ Ωστόσο, στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η ελληνική αρχαιολογία δεν ανταποκρίνεται στους παραπάνω χαρακτηρισμούς, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την επανεξέταση των απαρχών της αρχαιολογικής έρευνας στη Ροτόντα το 1917-1918, έργο της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής, που για έναν περίπου αιώνα καταξιώθηκε ως επιστημονική συμβολή στα αρχαιολογικά πράγματα της πόλης.

Η καταξίωση της έρευνας της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα και η ανάγκη επαναξιολόγησής της

Η παρουσία της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής στη Ροτόντα περιβλήθηκε εξ αρχής τον μανδύα του φιλελληνισμού, της ακαδημαϊκής δεοντολογίας και της πολιτιστικής χρηστότητας, δε-

The French Armée d' Orient at the Rotunda: archaeological research or subjugation of Thessaloniki's archaeology? New estimations

Pelli Mastora

Archaeologist, PhD, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City

The centennial celebrations of the liberation of Thessaloniki in 1912, the foundation of the Archaeological Service in Macedonia, World War I and the Great Fire of Thessaloniki in 1917 brought to the foreground the archaeological work of the years 1912-1918 in Thessaloniki and its environs. A multitude of studies have examined in various ways the intentions, character, ideological parameters and results of the archaeological activity which was carried out under conditions of conflict and fundamental restructuring, brought about by the dissolution of the Ottoman Empire and the formation of nation states and new political systems.¹

The special interest in archaeology amidst war bound scientific research to the will of national convictions and aspirations, political propaganda and European interests, and defined the theoretical background upon which, almost inevitably, the evaluation of the traumatic beginning of archaeology in Thessaloniki is conducted in the present.² This "ethnocentric" view was further systematized in the past decades by the general critical evaluation of archaeology in Greece during the 20th century as a "central pillar of national strategy," a tool for "Hellenization" and for the development of the "national narrative" and the "myth of Greekness."³ Nevertheless, in the case of Thessaloniki, Greek archaeology does not fully conform to the above characterizations, at least as far as is deduced from the re-examination of the beginnings of the archaeological research at the Rotunda in 1917-1918, work of the French Armée d'Orient, which was recognized as a significant scientific contribution to the archaeological affairs of the city for almost a century.

The recognition of the research of the French Armée in the Rotunda and the need to reevaluate it

The presence of the French Armée d'Orient in the Rotunda was from the outset enveloped with philhellenism, academic deontology and cultural rectitude, given that the archaeological interest of both the French and the British was presented by the press of the time as being part of the peace and acculturating work of the allied forces of the Entente in Macedonia.⁴ In fact, it

δομένου ότι το αρχαιολογικό ενδιαφέρον τόσο των Γάλλων όσο και των Άγγλων προβλήθηκε από δημοσιεύματα της εποχής ως μέρος του ειρηνικού και εκπολιτιστικού έργου των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στη Μακεδονία.⁴ Όπως μάλιστα υποστηρίχθηκε στόχος των αρχαιολογικών ερευνών ήταν η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων της Μακεδονίας και η εδραίωση της νομιμότητας του Ελληνικού κράτους έναντι των πρόσφατα κατακτημένων περιοχών της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵ Υπό το πρίσμα αυτό ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη αρχαιολογικές υπηρεσίες των αγγλικών και γαλλικών στρατευμάτων που χάρη στο εξειδικευμένο, καλά εξοπλισμένο με την τεχνολογία της εποχής και στρατιωτικά οργανωμένο προσωπικό καταξίωσαν την επιβολή της ευρωπαϊκής επιστημονικής υπεροχής· και την πέτυχαν, εάν λάβουμε υπ' όψιν ότι η έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τη Γαλλική Στρατιά στη Ροτόντα με επικεφαλής τον αρχιτέκτονα-πολεοδόμο Ερνέστ Εμπράρ θεωρείται ότι «εν πολλοίς παραμένει αξεπέραστη έως σήμερα» (Εικ. 1).⁶ Ο Εμπράρ δημοσίευσε το 1920 τα πορίσματα της έρευνας που έγιναν άμεσα και ασυζητητί αποδεκτά την εποχή εκείνη.⁷ Όμως η ίδια η έρευνα που διεξήχθη, οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν και τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν παρέμειναν ουσιαστικά άγνωστα και ως εκ τούτου ασχολίαστα και από αρχαιολογική άποψη ανεκμετάλλευτα.

Εξαιρέση στη γενικότερη εκτίμηση που επέδειξε η επιστημονική κοινότητα στο πρόσωπο του Εμπράρ αποτελεί η πρόσφατη παράδοξη στάση του Μπιτ Μπρένκ, ο οποίος, αναπαρά-

has been maintained that the goal of the archaeological research was the reinforcement of the national sentiment of the Greeks of Macedonia and the establishment of the legitimacy of the Greek state ahead of their rivals for the recently conquered territories of the former Ottoman Empire.⁵ It was under this scope that the archaeological services of the British and French armies were founded in Thessaloniki, which subsequently, thanks to the specialized, technologically well-equipped and military-organized staff, demanded submission to European academic dominance, a feat in which they succeeded if we consider that the research undertaken by the French Armée at the Rotunda, under the leadership of Ernest Hébrard, the architect-urban planner, is believed to be “largely unsurpassed until the present day” (Fig. 1).⁶ In 1920 Hébrard published the results of the research which were accepted immediately and without objections at the time.⁷ Yet, the research itself, the methods used and the finds remained essentially unknown and, as such, undiscussed and unutilized from an archaeological perspective.

An exception to the general appreciation that the scientific community showed towards Hébrard is the recent unusual stance of Beat Brenk. Brenk reproduced, with certain abbreviations, the floor plan of the Rotunda as drawn by the Archaeological Service of the French Armée d'Orient under Hébrard's supervision (plan tab. III-IV), but in the legend he altered the chronology of the conversion of the initial building into a Christian church from “milieu

Εικ. 1. Ανασκαφές της Γαλλικής Στρατιάς στον περίβολο της Ροτόντας. © Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 1. Excavations of the French Armée at the courtyard of the Rotunda. © Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

γοντας με ορισμένες συντομεύσεις την κάτοψη της Ροτόντας, που εκπονήθηκε από την αρχαιολογική υπηρεσία της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής υπό την επίβλεψη του Εμπράρ (σχέδιο πίν. III-IV), αλλοίωσε στο υπόμνημα τη χρονολογία μετατροπής του αρχικού κτηρίου σε χριστιανικό ναό από «milieu du Vème S(iè)cle» (μέσα του 5ου αιώνα), όπως εμφανίζεται στο σχέδιο του Εμπράρ σε «début du VIe siècle» (αρχές του 6ου αιώνα), και υποστήριξε ότι «ο αρχιτέκτονας του Εμπράρ» εξέφρασε διαφορετική άποψη από τον ίδιο τον Εμπράρ ως προς τη χρονολόγηση!⁸ Μολονότι το παράδειγμα της ανορθόδοξης αυτής αντιμετώπισης της έρευνας του Εμπράρ είναι ακραίο, συχνά είναι ανάλογα παράδοξα λάθη, τυχαία ή μη, και αντικρουόμενες πληροφορίες ως προς το τι ακριβώς συνέβη στη Ροτόντα τα έτη 1917-18, σε τι συνίσταντο και πώς διεξήχθησαν οι εργασίες της Γαλλικής Στρατιάς και ποιες ήταν οι συνεισφορές τους για την περαιτέρω πρόσληψη και κατανόηση του μνημείου. Τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων επέβαλε η ανάγκη αποκατάστασης του ιστορικού των επεμβάσεων, χωρίς την τεκμηρίωση των οποίων είναι επισφαλής εκ μέρους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ο σχεδιασμός και η υλοποίηση έργων συντήρησης, διαμόρφωσης και ανάδειξης των αρχαιολογικών μνημείων, που απασχολούν όσους ασχολούνται σοβαρά με την προστασία τους.⁹ Στοιχεία λοιπόν και εκτιμήσεις που προέκυψαν από τη σχετική διερεύνηση παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Ο πολιτικός εναγκαλισμός της Ροτόντας

Ακαταμάχητα γοητευτική λόγω της μεγαλειώδους αρχιτεκτονικής μορφής της, η Ροτόντα εύλογα προκάλεσε το ενδιαφέρον επίδοξων κατόχων και διαχειριστών της πολιτιστικής αξίας της, με άμεσο κέρδος τη συνεπαγόμενη προβολή τους. Ήδη από τον 19ο αι., ενόσω λειτουργούσε ως μουσουλμανικό τέμενος, η Ροτόντα ήταν το πιο προβεβλημένο αξιοθέατο κτήριο της Θεσσαλονίκης.¹⁰ Ως τζαμί ανακαινίστηκε το 1888-89 κατ' εντολή και με χορηγία της Υψηλής Πύλης,¹¹ γεγονός που εντάσσει το έργο στο πολιτιστικό-οικοδομικό πρόγραμμα εξωραϊσμού και εκσυγχρονισμού του ανατολικού τμήματος της πόλης [κατεδάφιση τμήματος των τειχών, ανέγερση της Σχολής Δημόσιας Διοίκησης (Ιδαδιέ), διάνοιξη της Λεωφόρου Χαμιδιέ κ.ά.]. Εμπνευστής του προγράμματος υπήρξε ο Αβδούλ Χαμίτ που προβλήθηκε ως εκσυγχρονιστής σουλτάνος στο πλαίσιο των πολιτικών προσανατολισμών της εποχής εκείνης.

Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 η Ροτόντα και άλλες οκτώ βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης κηρύχθηκαν εθνικά μνημεία.¹² Η χρήση της Ροτόντας δόθηκε στην τοπική Εκκλησία, η οποία σε συνεργασία με την νεοϊδρυθείσα Αρχαιολογική Υπηρεσία, προχώρησε στις απαραίτητες τροποποιήσεις για τη λειτουργία του κτηρίου ως ναού. Αφιερώθηκε στον άγιο Γεώργιο στις 5 Μαρτίου 1914 και την ίδια ημέρα τελέστηκε επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη του βασιλιά Γεωργίου Α', ο οποίος ένα χρόνο πριν δολοφονήθηκε στη Θεσσαλονίκη.¹³ Η διπλή τελετή απηχεί σαφώς τον εναγκαλισμό της Ροτόντας από την άρχουσα τάξη, η οποία τρόπον τινά εμφανίζεται ως νόμιμος δικαιούχος των έργων που είχαν χρηματοδοτηθεί από το προσωπικό ταμείο του Αβδούλ Χαμίτ στο ανατολικό τμήμα της πόλης.

Η Ροτόντα επανήλθε δυναμικά στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής της Θεσσαλονίκης, όταν τρία χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1917 με διάταγμα της Προσωρινής Κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου αποφασίστηκε η «διαρρύθμιση του ναού του Αγίου Γεωργίου σε «Μακεδονικόν Μουσείον» με τη συγκατάθεση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γενναδίου Α'.¹⁴ Η συγκρό-

du Vème S(iè)cle" (mid-5th century), as it appears in Hébrard's plan, into "début du VIe siècle" (beginning of 6th century), and maintained that "Hébrard's architect" expressed a different opinion to Hébrard himself as to the chronology!⁸ Although the example of this unorthodox approach towards Hébrard's research is extreme, similar unusual inconsistencies are common, random or otherwise, as well as contradictory information as to what exactly happened at the Rotunda during the years 1917-1918, what exactly the works of the French Armée entailed and how they were carried out, and what consequences these had for the further perception and understanding of the monument. The investigation of the aforementioned issues was brought about by the need to restore the history of the interventions, without the documentation of which the Archaeological Service cannot safely design and implement works for the conservation of archaeological monuments, important issues for those who are seriously involved in their protection.⁹ Therefore, the evidence and estimations which arose from the relevant investigation are presented herein.

The political embrace of the Rotunda

Irresistibly charming due to its magnificent architectural form, the Rotunda quite rightly attracted the interest of aspiring owners and administrators of its cultural value, with their own self-promotion being an immediate gain. The Rotunda had already been the most promoted sight of Thessaloniki since the 19th century, while it was operating as a Muslim mosque.¹⁰ As a mosque it underwent renovation in 1888-89, which was ordered and funded by the Sublime Porte.¹¹ The renovation was part of the cultural-construction programme of beautification and modernization of the eastern part of the city [demolition of part of the walls, erection of the School of Public Administration (Idadie), construction of Hamidie Avenue etc.]. The initiator of the project was Abdul Hamid, who was promoted as a modernizer Sultan in the context of the political orientation of that time.

After the incorporation of Thessaloniki to the Greek state in 1912, the Rotunda and eight more of Thessaloniki's Byzantine churches were declared as national monuments.¹² The use of the Rotunda was granted to the local church which, in collaboration with the newly founded Archaeological Service, proceeded with the modifications necessary to convert the building into a church. It was dedicated to Agios Georgios on the 5th of March 1914 and on the same day a memorial service was held in the memory of King George I, who had been assassinated one year earlier in Thessaloniki.¹³ The double ceremony definitively echoes the embrace of the Rotunda by the ruling class, who in a way appear as the ultimate beneficiaries of the works funded by the personal treasury of Abdul Hamid in the eastern part of the city.

The Rotunda made a strong return to the foreground of Thessaloniki's political life when three years later, in April 1917, by decree of Eleftherios Venizelos's Provisional Government the "conversion of the church of Agios Georgios into a Macedonian Museum" was decided upon, with the consent of the Metropolitan of Thessaloniki Gennadios I.¹⁴ The creation of the museum was assigned to the Head of Department of Byzantine Antiquities, Platon Rodokanakis, an erudite researcher of Byzantine culture,¹⁵ and to a two-member committee consisting of Ernest Hébrard and Sofronios Efstratiadis, former Metropolitan of Leontopolis, with a PhD in Theology from the University of Vienna and editor of the

τηση του μουσείου ανατέθηκε στον Τμηματάρχη των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πλάτωνα Ροδοκανάκη, εμβριθή μελετητή του βυζαντινού πολιτισμού,¹⁵ και σε επιτροπή αποτελούμενη από δύο μέλη: τον Ερνέστ Εμπράρ και τον Σωφρόνιο Ευστρατιάδη, πρώην μητροπολίτη Λεοντοπόλεως, διδάκτορα θεολόγο του Πανεπιστημίου της Βιέννης και διευθυντή του περιοδικού της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης *Γρηγόριος ο Παλαμάς*.¹⁶ Ο ρόλος του Ροδοκανάκη και του Ευστρατιάδη υποβαθμίστηκε στην πορεία, ενώ συχνά στα παλαιότερα και νεώτερα δημοσιεύματα αποσιωπάται πλήρως η συμμετοχή του Ευστρατιάδη.¹⁷ Πρωταγωνιστικός ρόλος αποδόθηκε στον Εμπράρ, καθώς το έργο της Γαλλικής Στρατιάς υποσκέλιζε τις εργασίες για τη συγκρότηση του μουσείου στη Ροτόντα.

Το Μακεδονικόν Μουσείον στη Ροτόντα

Η ανάγκη ίδρυσης μουσείου στη Θεσσαλονίκη για τη στέγαση των αρχαιοτήτων που προέρχονταν από περιουλογογή, κατασχέσεις και ανασκαφές στους νομούς Θεσσαλονίκης, Σερρών, Δράμας, Κοζάνης και Φλώρινας (Δ' Αρχαιολογική περιφέρεια υπό τον Έφορο Γεώργιο Οικονόμο) ήταν επιτακτική. Η καλή κατάσταση διατήρησης της Ροτόντας, που το 1914 είχε ανακαινιστεί για τη λειτουργία της ως ναού του Αγίου Γεωργίου, επέτρεπε την άμεση διαρρύθμισή της σε μουσείο με την προσθήκη του απαραίτητου εξοπλισμού για την παρουσίαση των εκθεμάτων. Από την άλλη πλευρά η ίδρυση του Μουσείου, μεσούντος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και υπό τον στρατιωτικό νόμο που επέβαλαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη, ήταν μία φιλόδοξη προσπάθεια που αποσκοπούσε, όπως αναφέρει ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, να καταστήσει αναμφισβήτητη την ελληνικότητα της Μακεδονίας με την προβολή όλων των πολιτιστικών σταθμών της από την προϊστορική Αρχαιότητα συμπεριλαμβανομένης και της Οθωμανικής περιόδου.¹⁸

Εύλογα, στην ίδρυση «Μακεδονικού Μουσείου» απηχείται το πολιτικό προσκήνιο της εποχής, δεδομένου ότι ένας από τους λόγους που ώθησαν τον Βενιζέλο στον σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη ήταν το διπλωματικό παιχνίδι του στρατηγού Σαράιγ μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων. Όπως έχει αποδείξει η μελέτη αρχειακών ιστορικών εγγράφων, ο Σαράιγ διαπραγματευόταν τον διορισμό Σέρβου νομάρχη στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ή την ανακήρυξη της πόλης σε προσωρινή πρωτεύουσα της Σερβίας.¹⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι τον Μάιο του 1917 ο Σέρβος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη άσκησε δριμύτατη κριτική στους βενιζελικούς που κατά την άποψή του επιχειρούσαν «να ξαναζωντανέψουν τη λατρεία του Ελληνισμού», προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συμπάθεια των Ευρωπαίων. Όπως, όμως, ο ίδιος επισήμανε «ευτυχώς πολλοί Δυτικοί δεν είχαν τυφλωθεί από τον Ελληνισμό.»²⁰ Από την άποψη αυτή ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρέμβαση του Σαράιγ στη συγκρότηση του «Μακεδονικού Μουσείου» στη Ροτόντα, καθώς με δική του εντολή δόθηκε προτεραιότητα στη διεξαγωγή επιστημονικής έρευνας για τη διερεύνηση του μνημείου, η οποία βέβαια δεν αποτελούσε προϋπόθεση για τη χρήση του ως Μουσείου.

Επισήμως το Διάταγμα 2134/1917 του Βενιζέλου υπήρξε αφετηρία του αρχαιολογικού έργου της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Εμπράρ, ο ίδιος κλήθηκε από τον Σαράιγ να αναλάβει επικεφαλής των εργασιών τον Μάρτιο του 1917, δηλαδή έναν μήνα πριν από την έκδοση του διατάγματος του Βενιζέλου.²¹ Εκδηλώνονται δηλαδή ταυτοχρόνως δύο πρωτοβουλίες –η διερεύνηση της αρχιτεκτονικής και της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου και η μετατροπή του σε μουσείο– αντίρροπες

journal of the Metropolis of Thessaloniki *Γρηγόριος ο Παλαμάς* [Saint Gregorios Palamas].¹⁶ Rodokanakis's and Efstratiadis's role was later downplayed, while the contribution of Efstratiadis is often passed over without even a mention, in both early and later publications.¹⁷ The leading role was attributed to Hébrard, as the work of the French Armée overshadowed the works for the creation of the museum at the Rotunda.

The Macedonian Museum at the Rotunda

The need for the foundation of a museum in Thessaloniki to house the antiquities that were salvaged, requisitioned and excavated in the prefectures of Thessaloniki, Serres, Drama, Kozani and Florina (4th Archaeological District under the Ephor Georgios Oikonomos) was imperative. The good condition of preservation the Rotunda was in, as it had been renovated in 1914 in order to operate as the Church of Agios Georgios, allowed its immediate modification into a museum with the addition of apparatus necessary for the presentation of exhibits. On the other hand, founding a museum, amidst World War I and under the martial law imposed by the allied Entente forces in Thessaloniki, was an ambitious endeavour which aimed, as Sofronios Efstratiadis mentioned, to render the Greekness of Macedonia irrefutable, by promoting all of its cultural hallmarks from prehistoric Antiquity until, and including, the Ottoman period.¹⁸

Quite reasonably, the foundation of a "Macedonian Museum" echoes the political background of the time, given that one of the reasons that compelled Venizelos to form the Provisional Government in Thessaloniki was the diplomatic game of General Sarrail between the Greeks and the Serbs. As the study of archival historical documents has proven, Sarrail was negotiating the appointment of a Serbian prefect in the region of Thessaloniki or the declaration of the city as a temporary capital of Serbia.¹⁹ It is worth mentioning that in May 1917 the Serbian consul in Thessaloniki heavily criticized the Venizelists, who in his opinion were attempting "to revive the veneration of Hellenism," in order to ensure European affinity. However, as he himself noted "luckily many Westerners had not been blinded by Hellenism."²⁰ In this respect, Sarrail's intervention regarding the creation of the "Macedonian Museum" at the Rotunda is of particular interest as, by his order, priority was given to an academic investigation of the monument being carried out, which of course would not have been a prerequisite for its use as a Museum.

Officially, Venizelos's Decree 2134/1917 was the starting point of the archaeological work of the French Armée at the Rotunda. Nonetheless, according to Hébrard, he himself was called upon by Sarrail to assume charge of the works in March 1917, that is a month before Venizelos's decree.²¹ Therefore two contradictory and clearly antagonistic initiatives –the examination of the architecture and construction history of the monument and its conversion into a museum– took place simultaneously. Sarrail's ultimate goal was to house the supposed French collection of antiquities at the Rotunda, i.e. the finds uncovered during both rescue and systematic excavations conducted by the French Armée at prehistoric sites (the Gona, Thermi and Kapoutzidon tombes [human-made mounds]) east of Thessaloniki and in Axioupoli, thus violating the agreement with the Greek government which allowed only rescue excavations and the collection of random finds by the Allied troops.²² The Rotunda and its wider surrounding space was the ideal solution for the French Armée, yet unat-

και προφανώς ανταγωνιστικές. Απώτερος στόχος του Σαράιγ ήταν η στέγαση στη Ροτόντα της φερόμενης ως γαλλικής συλλογής αρχαιοτήτων, δηλαδή των ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν σε σωστικές αλλά και συστηματικές ανασκαφές που η Γαλλική Στρατιά διενεργούσε σε προϊστορικές θέσεις (τούμπες Γκόνας, Θέρμης και Καπουτζήδων) ανατολικά της Θεσσαλονίκης και στην Αξιούπολη, παραβαίνοντας τη συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση που επέτρεπε μόνον σωστικές ανασκαφές και περισυλλογή τυχαίων ευρημάτων από τα συμμαχικά στρατεύματα.²² Η Ροτόντα και ο ευρύς περιβάλλον χώρος αυτής ήταν ιδανική λύση για τη Γαλλική Στρατιά, αλλά ανέφικτη όσο λειτουργούσε ως ναός του Αγίου Γεωργίου και τελούσε υπό την προστασία του μαχητικού εφόρου αρχαιοτήτων, Γεωργίου Οικονόμου. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι, το διάταγμα του Βενιζέλου για την ίδρυση Μακεδονικού Μουσείου άνοιξε τις πύλες της Ροτόντας για τη Γαλλική Στρατιά.

Το έργο της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα

Οι εργασίες της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα αφορούσαν τη διερεύνηση της αρχιτεκτονικής μορφής, της οικοδομικής ιστορίας και της χρονολόγησης του κτηρίου. Για τον λόγο αυτό καθαιρέθηκαν πλήρως τα επιχρίσματα από τις τοιχοποιίες εσωτερικά και εξωτερικά και απομακρύνθηκαν νεώτερες οικοδομικές επεμβάσεις, όπως οι τοιχοποιίες με τις οποίες φράχθηκαν τα εσωτερικά ανοίγματα των φωτιστικών θυρίδων το 1888-89. Η απογύμνωση του κτηρίου επιβεβαίωσε ότι το ιερό βήμα αποτελεί προσθήκη στο αρχικό κυκλικό κτίσμα. Διαπιστώθηκαν επίσης βυζαντινές και οθωμανικές οικοδομικές επεμβάσεις, οι οποίες αποτυπώθηκαν στην τομή που δημοσίευσε ο Εμπράρ το 1920. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση του κτηρίου από τους έμπειρους αρχιτέκτονες Γκράντ, Περόν και Φωβέλ, τοπογράφους και σχεδιαστές της Γαλλικής Στρατιάς, υπήρξε αναμφίβολα μεγάλη προσφορά στην έρευνα. Προσφορά υπήρξε και η φωτογράφιση των εργασιών, μολονότι οι φωτογραφίες αυτές δεν αξιοποιήθηκαν στη δημοσίευση των πορισμάτων του Εμπράρ.²³

Συγκρίνοντας τα δημοσιευμένα σχέδια και τις φωτογραφίες, δημοσιευμένες και αρχείου, και στη βάση επιτόπιας παρατήρησης και έρευνας διαπιστώνουμε ότι ορισμένες οικοδομικές επεμβάσεις δεν αποτυπώθηκαν και δεν σχολιάστηκαν από τον Εμπράρ, αν και μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων ήταν ιδιαίτερα εμφανείς. Ενδεικτική είναι η υπερύψωση κατά 0.60 μ. και οριζόντιωση της αρχικά κεκλιμένης ποδιάς των φωτιστικών θυρίδων, προκειμένου το ύψος τους να φθάσει στο ίδιο επίπεδο με τις τρεις μικρές ανατολικές φωτιστικές θυρίδες που διαμορφώθηκαν κατά την προσθήκη της καμάρας του ιερού βήματος (Εικ. 2).²⁴

Μεταγενέστερη επέμβαση αποτελεί επίσης η μερική κάλυψη των ποδιών των φωτιστικών θυρίδων με πλίνθους και η υποσύλωσή τους με αμφικιονίσκους, ενόσω υπήρχε και ήταν σε χρήση ο περιμετρικός διάδρομος εξωτερικά των φωτιστικών θυρίδων, ο οποίος καταστράφηκε σε άγνωστη περίοδο.²⁵ Οι δύο αυτές επεμβάσεις δεν λήφθηκαν υπ' όψιν ούτε από τον Εμπράρ ούτε από τους κατοπινούς μελετητές της Ροτόντας, μολονότι είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση της αρχικής μορφής του κτηρίου και του διακόσμου του, τη μετατροπή του σε χριστιανικό ναό και τη μετέπειτα οικοδομική ιστορία του.²⁶ Συνεπώς, η πλημμελής μελέτη της αρχιτεκτονικής μορφής της Ροτόντας το 1917-1918 δεν είναι αμελητέα.

Επιφανειακή ήταν και η εξέταση των ψηφιδωτών, η οποία περιορίστηκε στον καθαρισμό του Ν και ΝΔ διαώρου από ρύπους και αιθάλη. Ο καθαρισμός ανατέθηκε στον Πολωνό στρα-

tainable while it operated as the Church of Agios Georgios and was under the protection of the combative Ephor of antiquities, Georgios Oikonomos. Thus, we may say that Venizelos's decree on the foundation of the Macedonian Museum opened up the Rotunda's gates to the French Armée.

The work of the French Armée at the Rotunda

The works of the French Armée at the Rotunda concerned the investigation of its architectural form, its construction history and the dating of the monument. For this reason, the plaster was fully cleared from the masonry both on the interior and exterior, and newer construction interventions were removed, such as the masonry with which the internal openings of the lunettes were blocked in 1888-89. The stripping of the monument affirmed that the chancel was an addition to the initial circular building. Byzantine and Ottoman construction interventions were also detected, which were depicted in the drawing section published by Hébrard in 1920. The architectural surveying of the building by the experienced architects Grand, Péronne and Fauvelle, topographers and draughtsmen of the French Armée was undoubtedly a great contribution to research. The same holds true for the photographs

Εικ. 2. Εσωτερική άποψη της Ροτόντας. Μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων ήταν ευδιάκριτη η υπερύψωση των ποδιών των φωτιστικών θυρίδων. © Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 2. Interior view of the Rotunda. After the removal of the plaster the raised sills of the lunettes became visible. © Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

τιώτη Ζαν Λαμπέρ-Ρουκί, ζωγράφο «σπάνιου ταλέντου,» κατά τον Γκυστάβ Μεντέλ, ο οποίος συγκαταλέγεται στην παριζιάνικη πρωτοπορία.²⁷ Στον Λαμπέρ ανατέθηκε επίσης η δημιουργία ζωγραφικών αντίγραφων των ψηφιδωτών της Ροτόντας για λογαριασμό του Μουσείου του Λούβρου, τα οποία, εξ όσων γνωρίζω, ουδέποτε δημοσιεύθηκαν. Ο Λαμπέρ καθάρισε επιφανειακά τα ψηφιδωτά και ήταν συνετό εκ μέρους του ότι δεν προχώρησε σε απομάκρυνση των ζωγραφικών συμπληρώσεων του 1888-1889 από τον Ιταλό ζωγράφο Ρόζι, διότι η εργασία αυτή ενέχει κινδύνους αποκόλλησης ψηφιδών και απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις συντήρησης. Από την άλλη πλευρά, όμως, λόγω των διατηρηθεισών ζωγραφικών επεμβάσεων στην επιφάνεια των ψηφιδωτών ο Κάρολος Ντηλ παραπλανήθηκε και περιέγραψε εικονογραφικές προσθήκες του Ρόζι, ως μέρος του ψηφιδωτού διακόσμου.²⁸ Παρά το γεγονός ότι ήταν ανέφικτη η εμπειριστατωμένη μελέτη της εικονογραφίας και κυρίως η αξιολόγηση της αριστουργηματικής τεχνοτροπίας των ψηφιδωτών, οι βυζαντινολόγοι της εποχής έσπευσαν να διατυπώσουν τις απόψεις τους για την ερμηνεία και την χρονολόγηση των ψηφιδωτών επηρεάζοντας αναπόφευκτα τις επόμενες γενιές μελετητών.

Το δεύτερο σκέλος των εργασιών της Γαλλικής Στρατιάς αφορούσε την ανασκαφική διερεύνηση της Ροτόντας.²⁹ Αφού πρώτα απομακρύνθηκε η τεχνητή επίχωση, ύψους περίπου 1,20 μ., με την οποία υπερυψώθηκαν τα δάπεδα του κτηρίου κατά την Οθωμανική περίοδο, διενεργήθηκαν πολυάριθμες ανασκαφικές τομές, οι οποίες σημειώθηκαν στην κάτοψη III-IV που δημοσίευσε ο Εμπράρ. Από τον συσχετισμό φωτογραφιών αρχείου με το σχέδιο του ανεσκαμμένου κτηρίου τεκμαίρεται ότι στη δημοσιευμένη κάτοψη III-IV δεν σημειώθηκαν όλες οι τομές, τα διαφορετικά βάθη αυτών και τα ευρήματα της έρευνας (Εικ. 3). Εξετάζοντας την εκτενή ανασκαφική έρευνα εύλογα γεννάται το ερώτημα με ποιο σκεπτικό επέλεξε τις θέσεις των ανασκαφικών τομών ο Εμπράρ, ο οποίος βέβαια δεν ήταν αρχαιολόγος και δεν είχε ανασκαφική εμπειρία. Με άλλα λόγια τι έψαχνε να βρει; Βασικό ζήτησιμο της ανασκαφής θα ήταν η διερεύνηση και αποκατάσταση της αρχικής κάτοψης της Ροτόντας και κυρίως εάν το κτήριο ήταν περικλειστό ή τα οκτώ ορθογώνια διαμερίσματα (κόγχες) του ισογείου ήταν διαμπερή. Για τον λόγο αυτό διανοίχθηκε τομή στη νότια πλευρά του ιερού βήματος, στο σημείο που συνδέεται με την ανατολική κόγχη κυκλικού κτηρίου. Εντοπίστηκε σε πολύ χαμηλό ύψος –όπως φαίνεται στην κατά μήκος τομή V– μικρό τμήμα του εξωτερικού τοίχου της ανατολικής κόγχης. Βάσει του ευρήματος αυτού ο Εμπράρ συμπέρανε ότι αρχικά το κτήριο ήταν περικλειστό.³⁰ Ωστόσο, μικρό τμήμα ανάλογου τοίχου σωζόμενο σε χαμηλό ύψος εντοπίστηκε, όπως τεκμαίρεται από την κάτοψη III-IV και φωτογραφία αρχείου σε ανασκαφική τομή, εξωτερικά της νότιας κόγχης (Εικ. 4). Στο σημείο αυτό διαμορφωνόταν η μοναδική είσοδος του κτηρίου και ως εκ τούτου αποκλείεται η νότια κόγχη εξωτερικά να έκλεινε με τοίχο. Αντιθέτως ήταν διαμπερές διότι συνδεόταν άμεσα με το πρόπυλο της εισόδου. Συνεπώς, το συμπέρασμα ότι η αρχική Ροτόντα ήταν περικλειστή με βάση το εύρημα στην ανατολική κόγχη δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές.

Εικ. 3. Πολυάριθμες διερευνητικές τομές στις κόγχες και πλησίον των πεσσών της Ροτόντας.
© Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 3. Multiple excavation trenches at the niches and close to the pillars of the Rotunda. © Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

Εικ. 4. Διερευνητική τομή στη νότια είσοδο της Ροτόντας, όπου εντοπίστηκε μικρό τμήμα χαμηλού τοίχου.
© Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 4. Excavation trench south of the entrance of the Rotunda, where a small part of a low wall was located.
© Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

Δεύτερο ζητούμενο της ανασκαφικής έρευνας, όπως δηλώνει η θέση των ανασκαφικών τομών πλησίον των πεσσών που διαμορφώνονται μεταξύ των κογχών, ήταν ο εντοπισμός «κρύπτης», δηλαδή υπόγειου θαλάμου ή κλίμακας καθόδου προς αυτόν, ανάλογη με τις κοχλιωτές κλίμακες που διαμορφώνονται στο εσωτερικό των δύο πεσσών εκατέρωθεν της νότιας κόγχης. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκε κανένα στοιχείο για την ύπαρξη κρύπτης στη Ροτόντα. Εάν υπήρχε, ο Εμπράρ θα ταύτιζε με βεβαιότητα τη Ροτόντα με μαυσωλείο του Γαλερίου, καθώς βασικό χαρακτηριστικό των τετραρχικών μαυσωλείων είναι ο υπόγειος ταφικός θάλαμος. Στην ιδιαίτερη σημασία που είχε για τον Εμπράρ η εύρεση ταφικού θαλάμου, θα πρέπει να αποδώσουμε την περιέργη και παραπλανητική διαμόρφωση ανασκαφικής τομής στο δάπεδο μεταξύ της ανατολικής κόγχης και του κυκλικού πυρήνα του κτηρίου (Εικ. 5), όπου οι αναβαθμοί της θεμελίωσης ξανακτίστηκαν ή συμπληρώθηκαν κατά τρόπο ώστε να δίνουν την εντύπωση κλίμακας καθόδου σε υπόγειο θάλαμο, ο οποίος μάλιστα διαμορφώθηκε με την επένδυση των παρειών της τομής με βιομηχανικές πλίνθους.³¹

Ο Εμπράρ σχολίασε πολύ λακωνικά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των προσκτισμάτων που εντόπισε στις ανασκαφικές τομές στον περιβάλλοντα χώρο της Ροτόντας, βάσει των οποίων συμπλήρωσε την κάτοψη του κτηρίου.³² Ειδικότερα για τα δυτικά

from the work process, despite the fact that these photographs were not included in the publication of Hébrard's conclusions.²³

Comparing the published drawings and published and archive photographs, and based on the onsite observation and research, we can determine that certain construction interventions were neither depicted nor discussed by Hébrard, despite the fact that they were particularly evident after the removal of the plaster. For example, the raising by 0.6 m and levelling of the initially inclined sills of the lunettes, in order for their height to reach the same level as the three small eastern lunettes, which were formed during the addition of the vault of the chancel (Fig. 2).²⁴

Another later intervention is the partial coverage of the sills of the lunettes with bricks and their support with colonnettes, while a perimeter ambulatory on the exterior of the lunettes did exist and was in use, though was destroyed at an unknown date.²⁵ These two interventions were not taken into consideration either by Hébrard or by subsequent researchers of the Rotunda, despite the fact that they are particularly important for the understanding of the initial form of the building and its decoration, its conversion into a Christian church and its later construction history.²⁶ Therefore, the impact of this imperfect study of the architectural form of the Rotunda in 1917-1918 is not negligible.

Εικ. 5. Η διερευνητική τομή μεταξύ της ανατολικής κόγχης και του κυκλικού πυρήνα της Ροτόντας, η οποία μετά τις ανασκαφές διαμορφώθηκε εν είδει υπογείου θαλάμου.
© Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 5. The excavation trench between the eastern niches and the circular core of the Rotunda, which was given the form of a subterranean chamber after the excavation.
© Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

προσκτίσματα δεν διαθέτουμε –πλην της κάτοψης– κανένα αρχαιολογικά τεκμηριωμένο στοιχείο, ώστε να σχηματίσουμε εικόνα για την μορφή και τη χρηστική και χρονολογική σχέση τους με το αρχικό κτήριο.

Χαρακτηριστική της μεταχείρισης του αρχαιολογικού χώρου της Ροτόντας είναι και η μεταφορά της βάσης του άμβωνα που αποκαλύφθηκε πλησίον και δυτικά της νότιας εισόδου του περιβόλου, όπως τεκμαίρεται από φωτογραφία στην οποία διακρίνεται το κιονοστήριχο στέγαστρο της εισόδου (Εικ. 6).³³ Μεταφέρθηκε από τον Εμπράρ και τοποθετήθηκε στον προθάλαμο του προπύλου, ο οποίος ονομάστηκε συμβατικά «Η αίθουσα του άμβωνα.»³⁴ Στα ενδιαφέροντα του Εμπράρ δεν ήταν η απάντηση του ερωτήματος πότε απομακρύνθηκε ο άμβωνας από το εσωτερικό του κτηρίου και το ερώτημα θα μείνει εσαεί αναπάντητο, εφόσον δεν υπήρξε καταγραφή, δημοσίευση και μελέτη των στρωματογραφικών ανασκαφικών δεδομένων.

The examination of the mosaics lacked depth, and was restricted to cleaning pollutants and combustion soot from the S and SW panels. Cleaning was assigned to the Polish soldier Jean Lambert-Rucki, a painter “of rare talent,” according to Gustave Mendel, who participated in the Parisian avant-garde.²⁷ Lambert was also given the task of creating pictorial copies of the Rotunda mosaics on behalf of the Louvre Museum, which, to my knowledge, were never published. Lambert cleaned the mosaics superficially, and it was wise of him not to remove the pictorial additions of 1888-1889 by the Italian painter Rosi, because that work would have been in danger of detaching tiles and requires specialized conservation knowledge. On the other hand, however, due to the preserved pictorial interventions on the surface of the mosaics, Charles Diehl was misled and described some of Rosi’s iconographic additions as part of the mosaic decoration.²⁸ Despite the fact that an in-depth study of the iconography and mostly the evaluation of the masterpiece style of the mosaics was unattainable, the Byzantinologists of the time rushed into stating their opinions on the interpretation and chronology of the mosaics, inevitably influencing the next generations of researchers.

Εικ. 6. Η αποκάλυψη της βάσης του άμβωνα πλησίον της νότιας εισόδου του περιβόλου, από την οποία διακρίνεται κίονας του στεγάστρου.
© Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

Fig. 6. The uncovering of the ambon’s base, close to the southern entrance of the courtyard, of which a column of the canopy is discerned.
© Archive of the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City.

Τα αποτελέσματα των εργασιών της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι μολοντί η αρχαιολογική υπηρεσία της Γαλλικής Στρατιάς έχει επαινεθεί για την εισαγωγή επιστημονικών μεθόδων αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσσαλονίκη, οι μέθοδοι αυτές δεν εφαρμόστηκαν στη Ροτόντα.³⁵ Αλλά το πιο περίεργο είναι ότι ούτε η αρχιτεκτονική μελέτη του κτηρίου ούτε τα ευρήματα των ανασκαφών του 1917-1918 αποδεικνύουν με οποιονδήποτε τρόπο το συμπέρασμα του Εμπράρ για την ίδρυση της Ροτόντας από τον Γαλέριο. Μετά από όλες αυτές τις δαπανηρές εργασίες,³⁶ που διήρκησαν περισσότερο από ενάμιση χρόνο και δεν διεκόπησαν καν μετά την πανωλεθρία της πυρκαγιάς του Αυγούστου του 1917, μοναδικό κριτήριο για τη χρονολόγηση της Ροτόντας επί Γαλερίου παρέμεινε η χωροταξική και τοπογραφική της σχέση με το τόξο του Γαλερίου.³⁷ Όμως το επιχείρημα αυτό δεν αποτελεί αδιάσειστο στοιχείο. Απλώς ο Εμπράρ, μολοντί διεξήγαγε ανασκαφικές τομές στους πεσσούς του θριαμβικού τόξου και διαπίστωσε την οικοδομική μετατροπή του από τετράπυλο σε οκτάπυλο, απέφυγε ακόμη και να διατυπώσει το ενδεχόμενο η Ροτόντα να χτίστηκε κατά την αναδιαμόρφωση και όχι κατά την ανέγερση του τόξου του Γαλερίου.³⁸ Πού οφείλεται, λοιπόν, η βεβαιότητα με την οποία ο Εμπράρ διατύπωσε τα τόσο συνοπτικά συμπεράσματά του, στα οποία εν πολλοίς στηρίχθηκε η κατοπινή έρευνα αναδεικνύοντας τον Γαλέριο ως κυρίαρχη προσωπικότητα της υστερορωμαϊκής ιστορίας της Θεσσαλονίκης;

Η επιστημονική επάρκεια του Εμπράρ, βάσει της οποίας κλήθηκε από τον Σαράιν να αναλάβει επικεφαλής των εργασιών στη Ροτόντα, έγκειτο στη δημοσίευση της διατριβής του για το ανάκτορο του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο το 1912.³⁹ Από την άποψη αυτή, το συμπέρασμά του για τη χρονολόγηση του εμβληματικότερου μνημείου της Θεσσαλονίκης επί Γαλερίου μοιάζει με περίεργη σύμπτωση. Ο Εμπράρ υπηρετούσε τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ, της «Εγκάρδιας Συνεννόησης,» που και μόνον το όνομά τους παραπέμπει στο γνωστό ολόγλυφο σύμπλεγμα των αγκαλιασμένων Τετραρχών στον Άγιο Μάρκο της Βενετίας. Ο εναγκαλισμός των Τετραρχών και η θερμή χειραψία των ηγετών της Αντάντ υπήρξε ο κατεξοχήν τρόπος αναπαράστασης της συνεννόησης και της ομόνοιας μεταξύ πολιτικών δυνάμεων ως βασιικών αξιών που νομιμοποιούσαν την εξουσία τους (Εικ.7). Ως εκ τούτου η ανάμιξη του Εμπράρ σε δύο αρχαιολογικά έργα που επανέφεραν στις αρχές του 20ού αι. τους αυτοκράτορες της Α΄ Τετραρχίας, Διοκλητιανό και Γαλέριο, στο επιστημονικό προσκήνιο είναι αξιοπερίεργη. Όπως είναι γνωστό, η τετραρχική πολιτική έθεσε τις βάσεις του μετέπειτα σχηματισμού των μεσαιωνικών κρατών και αποτέλεσε ιδανικό πρότυπο για το μοίρασμα των εδαφών της Βαλκανικής χερσονήσου μετά την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και για την παγίωση του ηγετικού ρόλου

The second part of the works of the French Armée concerned the excavational exploration of the Rotunda.²⁹ After the removal of the artificial fill, approximately 1.2 m deep, which was used to raise the building's floors during the Ottoman period, several excavation trenches were opened, which were indicated on plan III-IV published by Hébrard. From the correlation of the archive photographs with the plan of the excavated building it is evidenced that, for all the trenches in the published plan III-IV, the various depths and finds of the research were not noted (Fig. 3). When examining the extensive excavational research the logical question arises, what was the rationale of Hébrard, who, of course, was not an archaeologist and had no excavational experience in choosing the location of the excavational trenches. In other words, what was he looking for? One of the main goals of the excavations must have been the investigation and restoration of the initial floor plan of the Rotunda and, mainly, whether the building was enclosed or the eight rectangular niches of the ground floor opened through to the outside. For this reason, a trench was opened at the south side of the chancel, in the location where it is connected to the eastern niche of the circular building. A small part of the external wall of the eastern niche was located at a very low height – as it appears in the longitudinal V trench. Based on this finding, Hébrard deduced that initially the building was enclosed.³⁰ However, a small part of a similar wall, preserved at a low height, was located, as evidenced in the plan III-IV and an archive photograph of an excavation trench, outside the southern niche (Fig. 4). The only entrance of the building was formed at that point, and therefore it is highly unlikely that the southern niche was enclosed by an exterior wall. On the contrary it was open because it was directly connected with the propylon of the entrance. Consequently, the conclusion that the initial Rotunda was enclosed based on the finding at the eastern niche cannot be considered safe.

The second question of the excavational research, as indicated by the location of the excavational trenches close to the pillars which were formed between the niches, was the existence of a “crypt,” i.e. a subterranean chamber or a descending stairwell towards it, similar to the spiral stairs at the interior of the two pillars on both sides of the southern niche. However, no evidence for the existence of a crypt at the Rotunda was found. Should there have been, Hébrard would have identified with certainty the Ro-

Εικ. 7. Ο στρατηγός Σαράιν ως Δίας. Πρωτότυπο σχέδιο (μαύρο μελάνι σε χαρτί) του Γερμανού καλλιτέχνη Άρπαντ Σμιντχάμμερ. Δημοσιεύτηκε στο γερμανικό περιοδικό *Jugend* (1916, τόμος 21, τεύχος 30, σελ. 624), με το οποίο ο Άρπαντ Σμιντχάμμερ είχε τακτική συνεργασία. © Συλλογή Διονύση Στεργιούλα.

Fig. 7. General Sarrail as Zeus. Original sketch (black ink on paper) by German artist Arpad Schmidhammer. It was published in the German magazine *Jugend* (1916, volume 21, issue 30, p. 624), with which Arpad Schmidhammer regularly collaborated. © Dionyssi Stergioulas Collection.

των δυτικοευρωπαϊκών χωρών στη διαμόρφωση νέων εθνικών κρατών. Συνεπώς, η «επανεμφάνιση» του Διοκλητιανού στο Σπαλάτο και του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη μέσα από επιβλητικά μνημεία, σύμβολα πλούτου και δύναμης των ισχυρών ανδρών που εφάρμοσαν τη διοικητική και στρατιωτική διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, δεν μπορεί να είναι τυχαία. Μάλιστα, η προβολή του καταγόμενου από τη Ρωμυλιανή (Gamzigrad) της Ανατολικής Σερβίας Γαλερίου φαίνεται εντελώς στοχευμένη, εάν λάβουμε υπ' όψιν τη «φιλοσερβική» στάση του Σαράιγ και τον διπλωματικό εκφοβισμό των ελληνικών αρχών με την υποτιθέμενη ανακήρυξη της Θεσσαλονίκης σε προσωρινή πρωτεύουσα της Σερβίας. Από την άποψη αυτή, τα αποτελέσματα της έρευνας της Γαλλικής Στρατιάς υπήρξαν αρκούντως ικανοποιητικά για τις πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής.

Ακόμη πιο ικανοποιητική για τις επιδιώξεις της Γαλλικής Στρατιάς ήταν η μεταίωση της διαρρύθμισης της Ροτόντας σε Μακεδονικό Μουσείο. Συνέπεια των εργασιών του 1917-1918 υπήρξε η μετατροπή του κτηρίου σε γιαπί, θλιβερό εργοτάξιο, πλήρως ακατάλληλο για την προγραμματιζόμενη χρήση του ως μουσείου. Για να επουλωθούν τα βαθιά τραύματα που άνοιξαν οι εργασίες της Γαλλικής Στρατιάς στο κτήριο έπρεπε να εξοικονομηθούν μεγάλα κονδύλια τη στιγμή που η πυρκαγιά του 1917 παρέλυσε την οικονομία της Θεσσαλονίκης. Με το πρόσχημα της επιστημονικής μελέτης η αρχαιολογική υπηρεσία της Γαλλικής Στρατιάς επενέβη καθοριστικά όχι μόνον ως προς τη μορφή που απέκτησε η Ροτόντα μετά τις εργασίες αλλά και ως προς τον χαρακτηρισμό της ως «γαλεριανή». Η άποψη περί «γαλεριανής Ροτόντας» έγινε ασυζητητί δεκτή για ένα περίπου αιώνα, μέχρι την αμφισβήτηση της από τον Σλόμπονταν Τσούρτσιτς, τον Χ. Μπακιρτζή και την υπογράφοσα, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η Ροτόντα χτίστηκε και διακοσμήθηκε με ψηφιδωτά, μέρος των οποίων σώζεται έως σήμερα, ως μωσαϊκό του Κωνσταντίνου, δηλαδή υπήρξε κτήριο αφιερωμένο στη μνήμη του αυτοκράτορα, τελευταίος σταθμός του οποίου πριν την ανάδειξή του ως μονοκράτορα ήταν η Θεσσαλονίκη.⁴⁰

Η πρόσληψη της Ροτόντας ως «γαλεριανής» ή «κωνσταντινείας» δεν αποτελεί απλώς αρχαιολογικό ζήτημα ορθής χρονολόγησης του κτηρίου. Αντιθέτως, πρόκειται για θεμελιώδες ζήτημα ορθής αξιολόγησης της ιστορικής σημασίας της πόλης και των παραμέτρων εκείνων που καθορίζουν την τύχη της, την κοινωνική συνοχή και την ευημερία της. Παρά το γεγονός ότι η νεώτερη ιστορική και αρχαιολογική έρευνα έχει αμφισβητήσει τόσο την παρουσία του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη όσο και την ολοκλήρωση του ανακτόρου στους χρόνους της βασιλείας του,⁴¹ ο Γαλέριος εξακολουθεί να προβάλλεται με υπερβάλλοντα ζήλο ως «χαρισματικός ηγέτης που ανέδειξε τη Θεσσαλονίκη σε πρωτεύουσα των Βαλκανίων.»⁴²

Η «επιστροφή» του Γαλερίου και η αμφισβήτηση του αγίου Δημητρίου

Η απόδοση της Ροτόντας στον Γαλέριο από τη Γαλλική Στρατιά δεν απηχεί τη συλλογική μνήμη των Θεσσαλονικέων, οι οποίοι ως μοναδικό προστάτη της πόλης αναγνώριζαν τον πολυούχο του αγίου Δημήτριο, η λατρεία του οποίου από τις αρχές του 4ου αι. υπήρξε το μοναδικό πεδίο στοιχειώδους κοινωνικής συνοχής των διαφόρων εθνικών και θρησκευτικών κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης έως και κατά την μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Υπό το πρίσμα αυτό δεν είναι άσχετη η αμφισβήτηση της ιστορικότητας του αγίου Δημητρίου και της καταγωγής του

tunda with the mausoleum of Galerius, as the main characteristic of the tetrarchic mausoleums is the subterranean funerary chamber. To the particular importance the discovery of a funerary chamber held for Hébrard we should attribute the odd and misleading excavational trench on the floor between the eastern niche and the circular core of the building (Fig. 5), where the foundation steps were rebuilt or refilled in such a way so as to give the impression of a descending stairwell to an underground chamber, which in fact was formed by lining the trench's sides with industrial bricks.³¹

Hébrard was very laconic in discussing the architectural remains of the annexes he located in the excavational trenches of the surrounding space of the Rotunda, based on which he completed the building's floor plan.³² For the western annex in particular we do not possess –apart from the plan– any archaeologically documented evidence, in order to form an image of the shape and use and chronological relationship with the initial building.

Also characteristic of the treatment of the archaeological space of the Rotunda was the transfer of the base of the ambon which was discovered close to and west of the southern entrance of the courtyard, as evidenced by a photograph in which the colonnaded canopy of the entrance is discerned (Fig. 6).³³ It was relocated by Hébrard and placed in the vestibule of the propylon, which was conventionally named "The chamber of the ambon."³⁴ The answer to the question of when the ambon was removed from the interior of the building was not among Hébrard's interests, and the question shall forever remain unanswered, since there was no recording, publication or study of the stratigraphic excavational data.

The results of the works of the French Armée at the Rotunda

We can therefore conclude that although the Archaeological Service of the French Armée had been praised for introducing scientific methods of archaeological research to Thessaloniki, these methods were not applied at the Rotunda.³⁵ Yet the strangest thing is that neither the architectural study of the building nor the finds of the 1917-1918 excavations prove in any way Hébrard's conclusion that Galerius founded the Rotunda. After all these costly works,³⁶ which lasted for more than a year and a half and were not even disrupted by the destructive fire of August 1917, the sole criterion for dating the Rotunda to the time of Galerius remained its spatial and topographic relationship with the Arch of Galerius.³⁷ Yet this argument does not constitute irrefutable evidence. It is just that Hébrard, although he opened excavational trenches at the pillars of the triumphal arch and ascertained its constructional conversion from a tetrapylon into an octapylon, avoided putting forward even the possibility that the Rotunda was built during that reformation and not the erection of the Arch of Galerius.³⁸ So to what is Hébrard's certainty owed, by which he formulated his so-concise conclusions, upon which later research was largely based, bringing forth Galerius as the dominant figure of the late Roman history of Thessaloniki?

Hébrard's academic proficiency, based on which he was assigned by Sarraill to take command of the works at the Rotunda, lay in the publication of his dissertation on the palace of Diocletian in Spalato (Split) in 1912.³⁹ From this perspective, his conclusion on dating the chronology of the most emblematic monument of Thessaloniki to Galerius's time, appears to be a cu-

από τη Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με τις απόψεις που διατύπωσε το 1909 ο Ιππόλυτος Ντελεαί, οι οποίες απόψεις αναζωπυρώθηκαν τα τελευταία χρόνια από νεώτερους μελετητές.⁴³ Η αμφισβήτηση του αγίου Δημητρίου και η καταστροφή της βασιλικής του στην πυρκαγιά του 1917 συμπίπτουν χρονικά με την επαναφορά από τη Γαλλική Στρατιά της Ανατολής του Γαλερίου στα αρχαιολογικά πράγματα της Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, στον άγιο Δημήτριο εστιάστηκε το ενδιαφέρον του Πλάτωνα Ροδοκανάκη, του αρμόδιου από πλευράς της Προσωρινής Κυβέρνησης για τη συγκρότηση του Μακεδονικού Μουσείου στη Ροτόντα. Μοναδικό γνωστό έργο από τη θητεία του Ροδοκανάκη στη Θεσσαλονίκη είναι η συγγραφή του θεατρικού έργου *Ο Άγιος Δημήτριος* τον Μάιο του 1917.⁴⁴ Ο Ροδοκανάκης δεν συνέταξε καμία αρχαιολογική πραγματεία για τη Θεσσαλονίκη. Στο θεατρικό του έργο όμως αντικατοπτρίζονται τα μνημεία και οι αρχαιότητες της πόλης ως σκηνικό ενώπιον του οποίου διαδραματίζεται διασκευασμένο το μαρτύριο του αγίου Δημητρίου επί Γαλερίου και διανθισμένο, κατά τον λογοτεχνικό συρμό της εποχής, με επινοημένα γεγονότα και φανταστικά πρόσωπα που διευρύνουν το κοινωνικό σύνολο που μετέχει σε αυτό. Στο έργο του Ροδοκανάκη *Άγιος Δημήτριος* παρουσιάζεται η Θεσσαλονίκη της εποχής των χριστιανικών διωγμών επί Γαλερίου, πολυάνθρωπη, κοσμοπολίτικη και στρατοκρατούμενη, όπως ακριβώς ήταν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και σχολιάζεται *ποιητικώ τω τρόπω* η ζοφερή πολιτική επικαιρότητα και το διπλωματικό παιχνίδι των συμμαχικών δυνάμεων και της Προσωρινής Κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου, με άνισους όρους για την ελληνική πλευρά. Στο πλαίσιο της πολιτισμικής διπλωματίας των συμμαχικών δυνάμεων ειδικό ρόλο διαδραμάτισαν, όπως διαπιστώνεται, οι αρχαιότητες και τα μνημεία της Θεσσαλονίκης.

rious coincidence. Hébrard served the Allied forces of the “Entente Cordiale,” whose name alone evokes the famous sculpture of the embracing Tetrarchs in Saint Mark’s Basilica in Venice. The embrace of the Tetrarchs and the cordial handshake of the Entente’s leaders was the representation par excellence of the communication and concord between political powers as principal values which legitimized their authority (Fig. 7). Consequently, Hébrard’s involvement in two archaeological projects which brought the emperors of the 1st Tetrarchy, Diocletian and Galerius back to the beginnings of the 20th century and to the academic foreground is noteworthy. As is known, the tetrarchic policy set the foundations of the later formation of the medieval states and constituted an ideal model for dividing the territories of the Balkan Peninsula after the fall of the Ottoman Empire, as well as consolidating the leading role of the western European countries in the formation of the new national states. Consequently, the “reappearance” of Diocletian in Split and Galerius in Thessaloniki through imposing monuments, symbols of the wealth and might of the powerful men who implemented the administrative and military division of the Roman Empire, cannot be random. In fact, the promotion of Galerius, who was from Romuliana (Gamzigrad) in eastern Serbia, looks entirely targeted, if we take into consideration Sarrail’s pro-Serbian stance and the diplomatic intimidation of the Greek authorities with the supposed declaration of Thessaloniki as Serbia’s temporary capital. From this respect, the results of the research of the French Armée had been quite satisfactory for the political expediencies of the time.

The canceling of the conversion of the Rotunda into a Macedonian Museum was even more satisfactory for the pursuits of the French Armée. As a consequence of the 1917-1918 works, the building was turned into a pathetic construction site, completely inappropriate for its intended use as a museum. In order to heal the deep wounds opened by the activity of the French Armée around the building, large funds had to be raised, at a time when the 1917 fire had paralyzed Thessaloniki’s economy. Under the pretext of academic research, the Archaeological Service of the French Armée definitively intervened not only in terms of the form that the Rotunda acquired after the works, but also as to its characterization as “Galerian.” The view on the “Galerian Rotunda” became unquestionably accepted for almost a century, until Slobodan Ćurčić, Charalambos Bakirtzis and the present author contested it, maintaining that the Rotunda was built and decorated with mosaics, part of which are still preserved, as Constantine’s mausoleum, i.e. it was a building dedicated to the memory of the emperor, whose last stop, before he became a monocrat, was Thessaloniki.⁴⁰

The perception of the Rotunda as “Galerian” or “Constantinian” is not a mere issue of correctly dating the building. On the contrary, it is a fundamental issue of correctly assessing the historical importance of the city and those parameters which define its fate, social cohesion and prosperity. Despite the fact that recent historical and archaeological research has contested both the presence of Galerius in Thessaloniki and the completion of the palace during his reign,⁴¹ Galerius is still zealously projected as a “charismatic leader who transformed Thessaloniki into the capital of the Balkans.”⁴²

Συμπέρασμα

Βάσει των παραπάνω καθίσταται σαφές ότι το έργο της αρχαιολογικής υπηρεσίας της Γαλλικής Στρατιάς στη Ροτόντα όχι μόνον δεν συνέβαλε στην επιστημονική μελέτη του μνημείου, αλλά το απογύμνωσε άνευ στοιχειώδους αρχαιολογικής τεκμηρίωσης από αιώνες βυζαντινής και οθωμανικής ιστορίας, ματαίωσε τη μετατροπή του σε Μακεδονικό Μουσείο και συνέδραμε μόνον ως προς το να τεθούν οι βάσεις της αρχαιολογικής έρευνας στη Θεσσαλονίκη στην κινούμενη άμμο του «Ανατολικού ζητήματος,» του «Εθνικού διχασμού» και των ευρωπαϊκών συμφερόντων. Μπορώ να πω ότι το ειδικό ενδιαφέρον του στρατηγού Σαράιγ για τη Ροτόντα υπήρξε αφητηρία λαθμενών προσεγγίσεων που, όπως είδαμε, συνεχίζονται μέχρι σήμερα καθιστώντας δυσερμήνευτο και «προβληματικό» ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Ύστερης Αρχαιότητας.

Σήμερα, είναι πλέον χρέος μας να προτάξουμε την ορθολογική, πραγματογνωστική αρχαιολογική μελέτη των μνημείων της Θεσσαλονίκης έναντι όποιας άλλης μεταχείρισής τους. Οι επιπτώσεις της παραχάραξης της ιστορίας των μνημείων της Θεσσαλονίκης είναι επιβλαβείς για τον ακραιφνώς ανθρωπιστικό χαρακτήρα της αρχαιολογίας και για την ιδιότητα του πολιτισμού να συγκροτεί πνευματικά και ψυχικά κάθε άνθρωπο και να καλλιεργεί υγιώς σκεπτόμενους και ευσυνείδητους πολίτες.

The “return” of Galerius and the contestation of Agios Dimitrios

The attribution of the Rotunda to Galerius by the French Armée does not resonate with the collective memory of the Thessalonians, who recognized their patron saint, Agios Dimitrios, as the sole protector of the city, the cult of whom had been the sole field of elementary social cohesion of the various ethnic and religious communities of Thessaloniki since the 4th century including the long period of Ottoman rule. From this perspective, the contestation of the historicity of Agios Dimitrios and his descending from Thessaloniki is not a coincidence, according to the views put forth by Hippolyte Delehay in 1909, which have been rekindled in recent years by younger researchers.⁴³ The contestation of Agios Dimitrios and the destruction of his basilica in the 1917 fire, coincided with the reintroduction of Galerius to the archaeological affairs of Thessaloniki by the French Armée d’Orient. In contrast, the interest of Platon Rodokanakis, who was charged with the creation of the Macedonian Museum at the Rotunda on behalf of the Provisional Government focused on Agios Dimitrios. The only known work by Rodokanakis during his service in Thessaloniki is the theatrical play *Agios Dimitrios*, written in May 1917.⁴⁴ Rodokanakis did not compose any archaeological treatise on Thessaloniki. In his theatrical play though, the monuments and the antiquities of the city are reflected as a scene in front of which an adaptation unravels of the martyrdom of Agios Dimitrios in the time of Galerius, which is embellished, in line with the trend of the time, with invented events and imaginary figures, which broaden the community participating in it. Rodokanakis’s work, *Agios Dimitrios*, depicts Thessaloniki during the time of the persecution of Christians by Galerius, busy, cosmopolitan and militarized, just as it was during World War I, and in a poetic manner it discusses the dire political current affairs and the diplomatic game of the Allied forces and Eleftherios Venizelos’s Provisional Government, which entailed unequal terms for the Greek side. In the context of the cultural diplomacy of the Allied powers, the antiquities and monuments of Thessaloniki played a special role as can be observed.

Conclusion

Based on the above it is made clear that the work of the Archaeological Service of the French Armée in the Rotunda not only didn’t contribute to the academic study of the monument but, on the contrary, stripped it of centuries of Byzantine and Ottoman history without even basic archaeological documentation, halted its conversion into a Macedonian Museum and contributed only to setting the foundations of archaeological research in Thessaloniki into the moving sand of the “Eastern Question,” the “National Schism” and the broader European interests. I may say that General Sarrail’s special interest in the Rotunda became the starting point for erroneous approaches which, as we saw, continue to the present, rendering one of the most important monuments of Late Antiquity “problematic” and difficult to interpret.

Today, it is our duty to prioritize the rational and expert archaeological study of the monuments of Thessaloniki over any other treatment. The consequences of forfeiting the history of the monuments of Thessaloniki are harmful for the eminent humanitarian character of archaeology and for the ability of culture to intellectually and spiritually construct each one of us, and to cultivate citizens with a conscience and a healthy way of thinking.

1. Το αρχαιολογικό έργο των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ αποτέλεσε κύριο θέμα ή συμπεριελήφθη στις θεματικές ενότητες εκθέσεων και συλλογικών έργων, βλ. ενδεικτικά Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, επιμ., *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012). Αναστάσιος Αντωνάρας και Ιωάννης Μότσιανος, επιμ., *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια. Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη*, κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2012). Andrew Sharpland και Evangelia Stefani, επιμ., *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and its Legacy* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2017). Ηρώ Κατσαρίδου και Ιωάννης Μότσιανος, επιμ., *Στη Δίνη του Μεγάλου Πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1918)*, κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2017). Στέλιος Ανδρέου και Καλλιόπη Ευκλείδου, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός. Αρχαιότητες και αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018). Χριστίνα Τσαγκάλια, επιμ., *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, κατάλογος έκθεσης (Θεσσαλονίκη: Τελλόγειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2018).
2. Για την πλέον ώριμη μέχρι σήμερα αποτίμηση των γεγονότων βλ. Ελευθερία Ακριβοπούλου, στον παρόντα τόμο.
3. Για την κριτική θεώρηση της ελληνικής αρχαιολογίας, που σημειωτέον εμφανίστηκε ταυτοχρόνως με την ανάπτυξη νέων στρατηγικών διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της κατανάλωσης ευρωπαϊκών κοινοτικών κονδυλίων και υπό την πίεση των αναγκαστικών ανασχηματισμών που επιβάλλουν οι διεθνείς πολιτικές εξελίξεις, βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Δαμάσκος και Δημήτρης Πλάντζος, επιμ., *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-century* (Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008) και Soňa Voutsaki και Paul Cartledge, επιμ., *Ancient Monuments and Modern Identity. A Critical History of Archaeology in the 19th Century Greece* (Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge, 2017).
4. Οι εργασίες παρουσιάστηκαν από τον E. Thomas σε ένθετο της εφημερίδας *L'Independant* (Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1918), με τίτλο «L'oeuvre civilisatrice de l'Armée Française en Macédoine» βλ. Αντώνης Δ. Στρατζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)* (Θεσσαλονίκη: University Press, 2012), 119-123. Για ανάλογα δημοσιεύματα της εποχής και την πρόσφατη επικαιροποίησή τους βλ. Alexandre Farnoux, «Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία», στο *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν*, 83-84.
5. Thérèse Krempf, «Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre», *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* 46 (2017): 77-90. Για την νομοποίηση της γαλλικής προπαγάνδας βλ. Alexandre Farnoux, Anne Rohfritsol και Marie Stahl, «Η Γαλλική Σχολή Αθηνών, η Στρατιά της Ανατολής και οι Τέχνες», στο *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, 27-31.
6. Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμου, «Ο Ερνέστ Εμπράρ και η Ελλάδα. Η ιστορία μίας σχέσης», στο *Ερνέστ Εμπράρ, 1875-1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα*, επιμ. Χάρης Γιακουμής (Αθήνα: Ποταμός, 2001), 51-52.
7. Ernest Hébrard, «Les travaux du Service archéologique de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe 'de Galère' et l'église Saint-Georges de Salonique», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 44 (1920): 5-40. Τα πορίσματα, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, γίνονται αποδεκτά μέχρι σήμερα, βλ. σχετικά Χαράλαμπος Μπακιρτζής, «Ψηφιδωτά Ροτόντας. Πώς και γιατί;» *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη το 2017* (υπό έκδοση). Στο πρόσφατο βιβλίο του Hjalmar Torp (*La Rotonde palatine à Thessalonique: architecture et mosaïques*, Αθήνα: Καπόν, 2018) επαναλαμβάνονται τα συμπεράσματα του Εμπράρ χωρίς να σχολιασθούν σοβαρά οι διαφορετικές απόψεις που εν τω μεταξύ έχουν διατυπωθεί (βλ. παρακάτω, σημ. 40).
8. Beat Brenk, «The Mosaics of Thessaloniki: the state of the research», στο Antony Eastmond and Myrto Hatzaki, επιμ., *The Mosaics of Thessaloniki Revisited, Papers from the 2014 Symposium at The Courtauld Institute of Art* (Αθήνα: Καπόν, 2017), 22, εικ. 4. Δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία στη χρονολόγηση της μετατροπής της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό ανάμεσα στο κείμενο και στα σχέδια του Εμπράρ. Στη σελ. 26 η μετατροπή χρονολογείται στα τέλη του 4ου με αρχές του 5ου αι., ενώ στο υπόμνημα του πίν. III-IV η αντίστοιχη μετατροπή χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. (milieu du Vème Siècle), και στον πίν. V στον 5ο αι. (Ve siècle). Οι διαφορές αυτές ωστόσο δεν επιτρέπουν ούτε δικαιολογούν την αλλοίωση του υπομνήματος του σχεδίου που δημοσίευσε ο Μπρενκ.
9. Νεώτερα ανασκαφικά ευρήματα εντός του ιερού βήματος της Ροτόντας (Πέλλη Μάστορα και Σταυρούλα Τζεβρένη, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 2015, Χρονικά υπό δημοσίευση) ξεκαθαρίζουν την στρωματογραφία και ανατρέπουν παλαιότερες απόψεις.
10. Edhem Eldem, «Μία νέα ματιά σε μία αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική Αρχαιολογία, 832-1912», στο *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012*, επιμ. Δημήτρης Καιρίδης (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015), 137-140.
11. Για τον εξωραισμό της Ροτόντας βλ. Δημήτρης Ζυγομαλάς, «Η προστασία των αρχιτεκτονικών μνημείων από την οθωμανική κατάκτηση έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» (διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2013), 180-181.
12. Διάταγμα 5ης Ιουλίου 1913 (ΦΕΚ 7/9 Ιουλίου 1913).
13. Βλ. εφημερίδες *Νέα Αλήθεια*, αρ. φ. 243, 5 Μαρτίου 1914, 2 και *Εμπρός*, αρ. φ. 6241, 6 Μαρτίου 1914, 2.
14. Διάταγμα αριθ. 2134 στο 77ο φύλλο του Α΄ Τεύχους της Εφημερίδας της Προσωρινής Εθνικής Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος.
15. Πέλλη Μάστορα, «Πλάτων Ροδοκανάκης: ένας esthète τμηματάρχης Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *Χρυσή Ρογιά, Αφιερωματικός τόμος στον ηγούμενο Χρυσορρογιατίσης Διονύσιο για τα σαράντα χρόνια ηγουμένης του, Εικονοστάσιον* 10 (Οκτώβριος 2018): 257-279.
16. Ιωάννης Χ. Κωνσταντινίδης, «Σωφρόνιος. Ο Ευστρατιάδης (1872-1947). Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως (1908-1913)», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11ος (Αθήναι 1967), 649-652.
17. Ο Hébrard «Les travaux du Service archéologique», 17, σημ. 1, απηύθυνε ευχαριστίες στον υπουργό Γεώργιο Αβέρωφ και στον Πλ. Ροδοκανάκη, όχι όμως στον Ευστρατιάδη και στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Η Ιουλία Βοκοτοπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* (1-3 Νοεμβρίου 1985), Πρακτικά Συμποσίου (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1986), 6, δεν αναφέρεται στο διάταγμα αριθ. 2134/1917, αλλά στην επιτροπή που συστάθηκε το 1918 για τη διαρρύθμιση της Ροτόντας μετά τις εργασίες μετά τις Γαλλικής Στρατιάς.
18. *Γρηγόριος Παλαμάς*, τ. Α΄, 1917, 192 και τ. Β΄, 1918, 333.
19. Γεώργιος Αναστασιάδης, «Η Θεσσαλονίκη του 1916-197 και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917* (Θεσσαλονίκη: Εθνική Τράπεζα/Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, 1994), 38-39.
20. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004), 167, 178.
21. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 5, 15, 17.
22. Σημειωτέον ότι το γαλλικό στρατηγείο είχε αρνηθεί την παράδοση των αρχαιολογικών ευρημάτων στον Λευκό Πύργο, όπου ήδη στεγαζόταν η συλλογή αρχαιολογικών ευρημάτων από τις ανασκαφές που διεξήγαγε ο αγγλικός στρατός, βλ. ενδεικτ. Ανδρέου και Ευκλείδου, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός*, 56-58.
23. Μόνον τα τελευταία χρόνια το φωτογραφικό αρχείο, μέρος του οποίου κατέχει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης αποδείχθηκαν χρήσιμο εργαλείο για τη νεώτερη έρευνα που διεξήχθη στη Ροτόντα, βλ. ανασκαφική έκθεση των Μάστορα και Τζεβρένη, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 2015.
24. Οι Χαράλαμπος Μπακιρτζής και Πέλλη Μάστορα, «Are the mosaics in the Rotunda of Thessaloniki linked to its conversion to a Christian Church?», στο *Niš and Byzantium, Πρακτικά* επιμ. Miša Rakocija (3-5 June 2010), (Niš 2011), 33-45, συσχέτισαν για πρώτη φορά την ανάκτηση του ανατολικού τμήματος του τρούλλου με την προσθήκη του ιερού βήματος. Για τον ίδιο συσχετισμό βλ. Χαράλαμπος Μπακιρτζής, «Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως», *Εικονοστάσιον* 7 (Οκτώβριος 2016): 39.
25. Σε αυτόν τον κυκλικό περίδρομο αναφέρεται ο Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 21, 27, εικ. 12.
26. Χαράλαμπος Μπακιρτζής και Πέλλη Μάστορα, *Το μασωλείο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη* (υπό έκδοση).
27. Gustave Mendel, «Les travaux du service archéologique de l'Armée d'Orient», *Comptes rendus séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, αρ. 1, (1918): 10. Για τον Λαμπέρ βλ. Χριστίνα Τσαγκάλια, «Η Θεσσαλονίκη των στρατιωτών και των ζωγράφων», στο *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, 44.
28. Π.χ. αναφέρεται στην καντήλα (à l'intérieur de l'édicule une lampe est suspendue à une chaîne), που πρόσθεσε ο Ρόζι στο Ν και Β διάχωρο, ως μέρος της αρχικής εικονογραφίας των ψηφιδωτών ενώ το σταυρόσημο σίγγον που δεσπόζει στα δύο διαχωρά δεν ήταν ορατό, βλ. Charles Diehl, Marcel Le Tourneau και Henri Saladin, *Les Monuments Chrétiens de Salonique* (Παρίσι, 1918), 26.
29. Στο άρθρο του Εμπράρ δεν υπάρχει υποκεφάλαιο σχετικό με τις ανασκαφές εντός του κτηρίου, πλην σύντομης αναφοράς για την ανασκαφή τάφων στον περίβολο («Les travaux du Service archéologique», 38-39). Συμπεράσματα από τις ανασκαφές, όπου υπάρχουν, κατανέμονται στα επιμέρους υποκεφάλαια.
30. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 18 και 19, εικ. 8, πίν. III-IV και V.
31. Βλ. ανασκαφική έκθεση των Μάστορα και Τζεβρένη, *ΑΔ* 2015.
32. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 40, πίν. III-IV.
33. Η νότια είσοδος του περιβόλου, γνωστή σήμερα από φωτογραφίες των πρώτων δεκαετιών του 20ού αι., αποτυπώθηκε στην κάτοψη που δημοσίευσε ο Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», πίν. III-IV.

34. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 28-30. Ο Εμπράρ δεν περιγράφει το σημείο και τον τρόπο ανεύρεσης του άμβωνα ούτε αναφέρεται στη μεταφορά του. Στην κάτωψη (πίν. III-IV) και στη θέση όπου βρέθηκε η βάση του άμβωνα, σχεδιάζονται τρεις τομές, σε καμία από τις οποίες δεν σχεδιάζεται το περίγραμμα του άμβωνα. Ο Εμπράρ με τη μεταφορά της βάσης του άμβωνα δημιουργεί κατ' ουσίαν ένα σκηνικό εποχής: «En face de l'entrée du monument primitive et du côté de l'arc de la via Egnatia, on a dégagé une salle rectangulaire ouverte vers l'extérieur par un portique à colonnes. Au milieu, deux gros blocs de marbre profilés formaient autrefois la base du célèbre ambon de marbre.» (Απέναντι από την είσοδο του πανάρχαιου μνημείου προς την πλευρά της αψίδας της Εγνατίας οδού, ανοίγει προς τα έξω ένας ορθογώνιος θάλαμος μέσω μιας κιονωτής στοάς. Στη μέση, δύο μεγάλα μαρμάρινα μπλοκ που σχημάτιζαν κάποτε τη βάση του περίφημου μαρμάρινου άμβωνα). Ο Brenk, «The Mosaics of Thessaloniki», εικ. 4: κάτω (Plan of the Rotunda, Thessaloniki showing Hébrard's excavations) έχει απαλείψει τις τρεις τομές πιστεύοντας προφανώς ότι ο άμβωνας βρέθηκε στο σημείο που τοποθετήθηκε.

35. Στις ανασκαφές των τουμπών «η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε ήταν υποδειγματική», όπως αναφέρουν οι Ανδρέου και Ευκλείδου, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός*, 27.

36. Δεν είναι γνωστό το συνολικό κόστος των εργασιών. Από τον Σεπτέμβριο του 1917 έως τον Απρίλιο του 1918 είχε δαπανηθεί κονδύλιο 10.000 δραχμών σύμφωνα με έγγραφο του Πελεκίδη, βλ. Βοκοποπούλου, «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας», 34.

37. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 6-8.

38. Hébrard, «Les travaux du Service archéologique», 15: «le monument, selon son plan primitif, devait être à peu près carré» (δηλ. τετράπυλο). Στο τοπογραφικό του πίν. I αποτυπώνεται ως οκτάπυλο.

39. Ernest Hébrard και Jacques Zeiller, *Spalato. Le palais de Dioclétien* (Παρίσι, 1912).

40. Slobodan Ćurčić, *Some Observations and questions regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki* (Θεσσαλονίκη: 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2000), 11-12. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 24 και επιλεκτικά Πέλλη Μάστορα, «Το μαουσώλειο του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη. Ο των αγίων σύλλογος: στρατιωτικοί, εκκλησιαστικοί και αυλικόι στα ψηφιδωτά της Ροτόντας», *Διακλαδική Επιθεώρηση, Περιοδικό Ανωτάτης Διακλαδικής Σχολής Πολέμου* 36 (2016): 71-95 και Charalambos Bakirtzis, βιβλιοκρισία του βιβλίου των Bente Kiilerich - Hjalmar Torp, *The Rotunda in Thessaloniki and its mosaics*, 2016, *Ελληνικά* 67 (2017): 201-216.

41. Φανή Αθανασίου κ.ά., *Η αποκατάσταση των ερειπίων του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (1994-2014). Τεκμηρίωση και επεμβάσεις*, τόμος Α' - Τεκμηρίωση (Θεσσαλονίκη: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, 2015), 325-326. Δημήτρης Ν. Χριστοδούλου, «Η Θεσσαλονίκη και ο Τετράρχης Γαλέριος (293-311): μια επανεκτίμηση των δεδομένων», στο *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου καθηγητή Γιώργου Βελήνη (4-7 Οκτωβρίου 2017)*, Πρόγραμμα ανακοινώσεων (Θεσσαλονίκη 2017), 22.

42. Πολυξένη Αδάμ-Βελήνη, «Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολεοδομία», στο *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, επιμ. Δημήτριος Β. Γραμμένος (Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2003), 163.

43. Βλ. ενδεικτικά Franz A. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios* (Péykenesμπουργκ: Schnell und Steiner, 2013) και Jean-Michel Spieser, «Le culte de Saint Démétrius à Thessalonique», στο *Des dieux civiques aux saints patrons (IVe – VIIe siècle)* επιμ. Jean-Pierre Caillet, Sylvain Destephen, Bruno Dumézil και Hervé Ingleber (Παρίσι: Picard, 2015), 275-291.

44. Μάστορα, «Πλάτων Ροδοκανάκης», 275-278.

1. The archaeological work of the Allied forces of the Entente has been the main topic of, or was included in, various exhibitions and collective works, see indicatively Λυξένη Αδάμ-Βελήνη, and Αγγελική Κουκουβού, eds., *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922* [Polyxeni Adam-Veleni and Angeliki Koukounou, eds. Archaeology behind battle lines. In the Thessaloniki of the turbulent years, 1912-1922], exhibition catalogue (Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012). Αναστάσιος Αντωνάρας, and Ιωάννης Μότσιανος eds., *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια. Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη* [Anastasios Antonaras and Ioannis Moutsianos, eds., The Armée d'Orient in the Balkans. Archaeological evidence of a hospital in Thermi], exhibition catalogue (Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture, 2012). Andrew Shapland and Evangelia Stefani, eds., *Archaeology Behind the Battle Lines. The Macedonian Campaign (1915-19) and its Legacy* (London and New York: Routledge, 2017). Ηρώ Κατσαρίδου, and Ιωάννης Μότσιανος, *Στη Δίνη του Μεγάλου Πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1918)* [Iro Katsaridou and Ioannis Moutsianos, eds., Into the Vortex of the Great War: Thessaloniki of the Armée d'Orient (1915-1918)], exhibition catalogue (Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture, 2017). Στέλιος Ανδρέου, and Καλλιόπη Ευκλείδου, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός. Αρχαιότητες και αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου* [Stelios Andreou and Kalliopi Efkleidou, Archaeology in the line of fire. Antiquities and archaeological research in Macedonia during First World War] (Thessaloniki: University Studio Press, 2018). Χριστίνα Τσαγκάλια, ed., *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη* [Christina Tsagalía, ed., The Armée d'Orient paints Thessaloniki] (Thessaloniki: Teloglion Foundation of Art – AUTH, 2018).

2. For the most mature evaluation of the facts to date, see Eleftheria Akrivopoulou, in the present volume.

3. For a critique of Greek archaeology, which it should be noted appeared at the same time as the development of new strategies for the management of cultural heritage in the frame of the consumption of European Union funds and under the pressure of the forced reorganizations imposed by international political developments, see indicatively Dimitris Damaskos and Dimitris Plantzos, eds., *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in the Twentieth-century Greece* (Athens: Benaki Museum, 2008) and Sofia Voutsaki, and Paul Cartledge, eds., *Ancient Monuments and Modern Identity. A Critical History of Archaeology in the 19th Century Greece* (London and New York: Routledge, 2017).

4. The works were presented by E. Thomas in an inlay of the *L'Indépendant* newspaper (Thessaloniki, September-October 1918), titled "L'oeuvre civilisatrice de l'Armée Française en Macédoine" [The civilizing work of the French Army in Macedonia] see Αντώνης Δ. Σατραζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)* [Antonis D. Satrazanis, The French Armée in Thessaloniki. Its peace work in Macedonia (1915-1918)] (Thessaloniki: University Studio Press, 2012), 119-123. For similar publications of that time and their recent updating see Alexandre Farnoux, "Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία" [Archaeology and the Armée d'Orient], in *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν* [Archaeology behind battle lines], 83-84.

5. Thérèse Krempf, "Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre" [The archaeological service of the Armée d'Orient, an archaeology in war] *Bulletin de l'Institute Pierre Renouvin* 46 (2017): 77-90. On the legitimization of the French propaganda, see Alexandre Farnoux, Anne Rohfritsol and Marie Stahl, "Η Γαλλική Σχολή Αθηνών, η Στρατιά της Ανατολής και οι Τέχνες" [The French School at Athens, the Armée d'Orient and the Arts], in *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη* [The Armée d'Orient paints Thessaloniki], 27-31.

6. Αλεξάνδρα Καραδήμου-Γερόλυμπου, "Ο Ερνέστ Εμπράρ και η Ελλάδα. Η ιστορία μίας σχέσης" [Alexandra Karadimou-Yerolympou, Ernest Hébrard and Greece. The history of a relationship], in Charis Giakoumis et al., *Ερνέστ Εμπράρ, 1875-1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα* [Ernest Hébrard, 1875-1933. Images of the life of an architect. From Greece to Indochina] (Athens: Potamos, 2001), 51-52.

7. Ernest Hébrard, "Les travaux du Service archéologique de l'armée d'Orient à l'arc de triomphe de Galère et l'église Saint-Georges de Salonique" [The works of the Archaeological Service of the Armée d'Orient at the Arch of Galerius and the Church of Saint George in Thessaloniki], *Bulletin de Correspondance Hellénique* 44 (1920): 5-40. The conclusions, which shall be discussed below, are still accepted today, see Χαράλαμπος Μπακιρτζής, "Ψηφιδωτά Ροτόντας: Πώς και γιατί;" [Charalambos Bakirtzis, Rotunda mosaics: How and why?], *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη το 2017* [The Archaeological Work in Macedonia and Thrace in 2017] (in press). In the recent book by Hjalmar Torp (*The Rotunda in Thessaloniki and Its Mosaics*, Athens: Kapon, 2018) Hébrard's conclusions are reiterated without a serious discussion on the different opinions expressed since then (see below note 40).

8. Beat Brenk, "The Mosaics of Thessaloniki: the state of the research," in Antony Eastmond and Myrto Hatzaki, eds., *The Mosaics of Thessaloniki Revisited, Papers from the 2014 Symposium at The Courtauld Institute of Art* (Athens: Kapon, 2017), 22, fig. 4. There is not complete accordance on the date of the Rotunda's conversion into a Christian church between Hébrard's text and plans. On page 26, the conversion is dated to the end of 4th-beginnings of 5th century, while in the legend of table III-IV it is dated to the mid-5th century (milieu du Vème S(è)cle) and in table V to the 5th century (Ve siècle). However, these differences do not allow or justify the alteration of the plan's legend which Brenk published.

9. Recent excavational finds within the chancel of the Rotunda (Pelli Mastora and Stavroula Tzevreni, *Αρχαιολογικό Δελτίο* [Archaeologiko Deltio] 2015, Χρονικά [Chronicles] in press) clarify the stratigraphy and overturn older opinions.

10. Edhem Eldem, "Μία νέα ματιά σε μία αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική Αρχαιολογία, 832-1912" [A new look at an ancient city: Thessaloniki in Ottoman Archaeology, 832-1912], in *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012* [Thessaloniki. A city in transition, 1912-2012], ed. Dimitris Kairidis (Thessaloniki: Epikentro, 2015), 137-140.

11. On the renovation of the Rotunda see Δημήτρης Ζυγομαλάς, "Η προστασία των αρχιτεκτονικών μνημείων από την οθωμανική κατάκτηση έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο" [Dimitris Zygomas, The protection of architectural monuments from the Ottoman conquest until World War II] (PhD dissertation, Aristotle University of Thessaloniki 2013), 180-181.

12. Decree of July 5th 1913 (FEK 7/9 July 1913).

13. See newspapers *Νέα Αθήναια* [Nea Alitheia], sheet no. 243, March 5th 1914, 2 and *Εμπρός* [Empros], sheet no. 6241, March 6th 1914, 2.

14. Decree no. 2134 on the 77th sheet of the 1st Issue of the Gazette of the Provisional National Government of the Kingdom of Greece.

15. Πέλλη Μάστορα, "Πλάτων Ροδοκανάκης: ένας esthète τμηματάρχης Βυζαντινών Αρχαιοτήτων" [Pelli Mastora, Platon Rodokanakis: an esthète head of the department of Byzantine Antiquities], *Χρυσή Ρογιά, Αφιερωματικός τόμος στον ηγούμενο Χρυσορρογιατίσσης Διονύσιο για τα σαράντα χρόνια ηγουμενίας του* [Chrysi Rogia, Honorary volume to Hegumen of Chrysorrogiatissa Dionysios for his forty years of hegumenship], *Εικονοστάσιον* [Ikonoastasion] 10 (October 2018): 257-279.

16. Ιωάννης Χ. Κωνσταντινίδης, "Σωφρόνιος. Ο Ευστρατιάδης (1872-1947). Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως (1908-1913)" [Ioannis C. Konstantinidis, Sofronios Efstratiadis (1872-1947). Metropolitan of Leontopolis (1908-1913)], *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* [Religious and Ethical Encyclopaedia], vol. 11 (Athens 1967), 649-652.

17. Hébrard, in "Les travaux du Service archéologique," 17, note 1, thanked the minister Georgios Averof and P. Rodokanakis, but not Efstratiadis and the Metropolis of Thessaloniki. Ιουλία Βοκοτοπούλου, "Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης" [Ioulia Vokotopoulou, The first 50 years of the Ephorate of Classical Antiquities of Thessaloniki], in *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912* [Thessaloniki after 1912] (1-3 November 1985), Symposium Proceedings (Thessaloniki: Thessaloniki History Centre, 1986), 6, does not refer to decree no. 2134/1917 but to the commission composed for the conversion of the Rotunda after the works of the French Armée.

18. *Γρηγόριος Παλαμάς* [Saint Gregorios Palamas], vol. I, 1917, 192 and vol. II, 1918, 333.

19. Γεώργιος Αναστασιάδης, "Η Θεσσαλονίκη του 1916-1917 και ο Ελευθέριος Βενιζέλος" [Georgios Anastasiadis, Thessaloniki in 1916-1917 and Eleftherios Venizelos], in "Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917" [Eleftherios Venizelos in Thessaloniki. The Provisional Government 1916-1917] (Thessaloniki: National Bank/Cultural Centre of Northern Greece, 1994), 38-39.

20. Λουκιανός Χασιώτης, *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες* [Loukianos Chasiotis, Greek-Serbian relations 1913-1918. Allied priorities and political rivalries] (Thessaloniki: Vanias, 2004), 167, 178.

21. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 5, 15, 17.

22. It should be noted that the French headquarters had refused to hand over archaeological finds to the White Tower, where a collection of archaeological finds from the excavations conducted by the British army was already kept, see indicatively Andreou and Efkleidou, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός* [Archaeology in the line of fire], 56-58.

23. Only in recent years was the photographic archive, part of which is possessed by the Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City, proven to be a useful tool in the recent research conducted at the Rotunda, see excavational report by Mastora and Tzevreni, *Αρχαιολογικό Δελτίο* [Archaeologiko Deltio] 2015.

24. Charalambos Bakirtzis and Pelli Mastora, "Are the mosaics in the Rotunda of Thessaloniki linked to its conversion to a Christian Church?", in *Niš and Byzantium*, ed. M. Rakocija (3-5 June 2010), Proceedings (Niš 2011), 33-45, correlated for the first time the recovery of the eastern part of the dome with the addition of the chancel. For the same correlation see Χαράλαμπος Μπακιρτζής, "Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως" [Charalambos Bakirtzis, Hagia Sophia of Constantinople], *Εικονοστάσιον* [Ikonoastasion] 7 (October 2016): 39.

25. Hébrard refers to this circular corridor, "Les travaux du Service archéologique" [Charalambos Bakirtzis, and Pelli Mastora, The works of the Archaeological Service], 21, 27, fig. 12.

26. Χαράλαμπος Μπακιρτζής, and Πέλλη Μάστορα, *Το μασωλείο του Μεγάλου Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη* [The mausoleum of Constantine the Great in Thessaloniki] (in press).

27. Gustave Mendel, "Les travaux du service archéologique de l'Armée d'Orient" [The works of the Archaeological Service of the Armée d'Orient], *Comptes rendus séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, no. 1, (1918): 10. On Lambert see Christina Tsaglia, "Η Θεσσαλονίκη των στρατιωτών και των ζωγράφων" [Thessaloniki of soldiers and painters], in *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη* [The Armée d'Orient paints Thessaloniki], 44.

28. E.g. he refers to the lamp (à l'intérieur de l'édicule une lampe est suspendue à une chaîne [inside the aedicula there was a lamp suspended by a chain]) added by Rosi in the N and S panels, as part of the original iconography of the mosaics, while the cross-shaped signum in the two panels was not visible, see Charles Diehl, Marcel Le Tourneau and Henri Saladin, *Les Monuments Chrétien de Salonique* [The Christian Monuments of Salonika] (Paris, 1918), 26.

29. In Hébrard's paper there is no sub-chapter regarding the excavations inside the building, apart from a brief mention of the excavation of graves in the courtyard ("Les travaux du Service archéologique," 38-39). Wherever there are conclusions from the excavations, they are distributed among the different sub-chapters.

30. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 18 and 19, fig. 8, tables III-IV and V.

31. See the excavation report by Mastora and Tzevreni, *Αρχαιολογικό Δελτίο* [Archaeologiko Deltio] 2015.

32. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 40, tables III-IV.

33. The southern entrance of the courtyard, known today from photographs from the first decades of the 20th century, was depicted in the plan published by Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," tables III-IV.

34. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 28-30. Hébrard does not describe the location and manner of the ambon's discovery, nor does he mention its relocation. In the plan (table III-IV) and in the location where the ambon's base was found, three trenches are drawn, in none of which is the outline of the ambon drawn. Hébrard, by relocating the ambon's base, essentially created a period setting: "En face de l'entrée du monument primitive et du côté de l'arc de la via Egnatia, on a dégagé une salle rectangulaire ouverte vers l'extérieur par un portique à colonnes. Au milieu, deux gros blocs de marbre profilés formaient autrefois la base du célèbre ambon de marbre" [Opposite the entrance to the pristine monument, towards the side of the Arch on Via Egnatia, a rectangular chamber opens to the outside through a portico with columns. At the centre, two large blocks of marble profile once formed the base of the famous marble ambon]. Brenk, "The Mosaics of Thessaloniki," fig. 4: down (Plan of the Rotunda, Thessaloniki showing Hébrard's excavations) has omitted the three trenches, evidently believing that the ambon was found at the spot where it was placed.

35. In the excavations of the tombes "the implemented methodology was exemplary," as noted by Andreou and Efkleidou, *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός*, 27.

36. The total cost of the works is not known. From September 1917 until April 1918 10,000 drachmas had been spent, according to a document by Pelekidis, see Βοκοτοπούλου, "Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας," 34.

37. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 6-8.

38. Hébrard, "Les travaux du Service archéologique," 15: "le monument, selon son plan primitif, devait être à peu près carré (i.e. tetrapylon)" [the monument, according to its original plan, would have been roughly square (i.e. a tetrapylon)]. In the topographic map, table 1, it is rendered as an octapylon.

39. Ernest Hébrard, and Jacques Zeiller, *Spalato. Le palais de Dioclétien* [Spalato. The palace of Diocletian] (Paris 1912).

40. Slobodan Ćurčić, *Some Observations and questions regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki* (Thessaloniki: 9th Ephorate of Byzantine Antiquities, 2000), 11-12. Also see note 24 above and selectively Πέλλη Μάστορα, "Το μασωλείο του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη. Ο των αγίων σύλλογος: στρατιωτικοί, εκκλησιαστικοί και αυλικόι στα ψηφιδωτά της Ροτόντας" [Pelli Mastora, The mausoleum of Constantine in Thessaloniki. The fellowship of saints: military, clergy and court in the Rotunda mosaics], *Διακλαδική Επιθεώρηση, Περιοδικό Ανωτάτης Διακλαδικής Σχολής Πολέμου* [Journal of the Supreme Joint War College] 36 (2016): 71-95 and Charalambos Bakirtzis, book review of Bente Kiilerich - Hjarar Torp, *The Rotunda in Thessaloniki and its mosaics*, 2016, *Ελληνικά* [Ellinika] 67 (2017): 201-216.

41. Φανή Αθανασίου κ.ά., *Η αποκατάσταση των ερειπίων του γαλεριανού συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (1994-2014). Τεκμηρίωση και επεμβάσεις* [Fani Athanasiou et al., The restoration of the ruins of the Galerian complex in Thessaloniki (1994-2014). Documentation and interventions], vol. I – Documentation (Thessaloniki: Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City, 2015), 325-326. Δημήτρης Ν. Χριστοδούλου, "Η Θεσσαλονίκη και ο Τετράρχης Γαλέριος (293-311): μια επανεκτίμηση των δεδομένων" [Dimitris N. Christodoulou, Thessaloniki and the Tetrarch Galerius (293-311): a reassessment of the evidence], in *Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του ομότιμου κα-*

θηγητή Γιώργου Βελένη [International Scientific Symposium in honour of the Professor Emeritus Giorgos Velenis] (4-7 October 2017), Presentation programme (Thessaloniki, 2017), 22.

42. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, “Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολεοδομία” [Polyxeni Adam-Veleni, Thessaloniki: history and urban planning], in *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη* [Roman Thessaloniki], ed. Dimitrios V. Grammenos (Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki), 163.

43. See indicatively Franz A. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios* [A city and its patron. Thessaloniki and Saint Demetrios] (Regensburg: Schnell und Steiner, 2013) and Jean-Michel Spieser, “Le culte de Saint Démétrius à Thessalonique” [The cult of Saint Demetrios in Thessaloniki], in *Des dieux civiques aux saints patrons (Ive – VIIe siècle)* eds. Jean-Pierre Caillet, Sylvain Destephen, Bruno Dumézil and Hervé Ingleber (Paris: Picard, 2015), 275-291.

44. Μάστορα, “Πλάτων Ροδοκανάκης” [Platon Rodokanakis], 275-278.

Βιογραφικά σημειώματα

Ηρώ Κατσαρίδου

Η Ηρώ Κατσαρίδου είναι ιστορικός τέχνης-μουσειολόγος στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού από το 2005. Σπούδασε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (μεταπτυχιακό, διδακτορικό δίπλωμα) και στο City University of New York (MA). Έχει συνεπιμεληθεί εκθέσεις για τη φωτογραφική συλλογή του Βύρωνα Μήτου στη Θεσσαλονίκη (2016-2017) και την Αθήνα (2018-2019) καθώς και τους αντίστοιχους καταλόγους. Μέλος της μουσειολογικής ομάδας για το υπό σύσταση Μουσείο Εθνικής Αντίστασης, Στρατόπεδο Παύλου Μελά, Θεσσαλονίκη (2019-2020). Έχει διδάξει Ιστορία Τέχνης και Μουσειολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στα Πανεπιστήμια Δυτικής Μακεδονίας και Ιωαννίνων, καθώς και στο Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης. Υπότροφος του CAA Getty International Program τα έτη 2019 και 2020. Συνεπιμελήθηκε δύο συλλογικούς τόμους για τη φωτογραφία στη γερμανική κατοχή και έγραψε άρθρα για τη φωτογραφία, την τέχνη και την πολιτική, και τις μουσειακές σπουδές.

➤ irokatsaridou@hotmail.com

Ιωάννης Μότσιανος

Ο Ιωάννης Μότσιανος είναι αρχαιολόγος-μουσειολόγος στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού από το 1994. Η διδακτορική του διατριβή πραγματεύεται τον τεχνητό φωτισμό στα βυζαντινά χρόνια. Έχει επιμεληθεί τις εκθέσεις και τους αντίστοιχους καταλόγους: *Μία ιστορία από φως στο φως* (Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 2011-2012), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια. Αρχαιολογικά Τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες* (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2012-2013), *Στο περιθώριο του πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής (1941-1944) μέσα από τη φωτογραφική συλλογή Βύρωνα Μήτου* (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2016-2017), *Στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής, 1915-1918* (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2017-2018), *Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα της Κατοχής στη φωτογραφική συλλογή του Βύρωνα Μήτου* (Αθήνα, Φετιχιέ Τζαμί, 2018-19). Μέλος της μουσειολογικής ομάδας για το υπό σύσταση Μουσείο Εθνικής Αντίστασης στο Στρατόπεδο Παύλου Μελά, Θεσσαλονίκη (2019-2020). Επιμελήθηκε τους συλλογικούς τόμους *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (Θεσσαλονίκη 2016), *Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανών στρατιωτών, 1941-1944*, καθώς και το *Glass, Wax and Metal: Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times* (Archaeopress, 2019).

➤ motsianos@gmail.com

Ιωάννης Μουρέλος

Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (του οποίου υπήρξε πρόεδρος τη διετία 2011-2013) και αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ). Γεννήθηκε στην Αθήνα και σπούδασε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές, διδακτορικό). Στο παρελθόν συνεργάστηκε με το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (1981-1982) και διετέλεσε επιστημονικός συνεργάτης του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών (1983-1986). Διετέλεσε διευθυντής του ΙΜΧΑ από το 2000 έως το 2008. Είναι μέλος της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας, του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, εταίρος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος,» συνεργάτης της Ελληνικής Επιτροπής Στρατιωτικής Ιστορίας. Κατά καιρούς έχει διδάξει στα πανεπιστήμια του Παρισιού, του Άμστερνταμ και στο Ινστιτούτο Ανωτάτων Διεθνών Σπουδών της Γενεύης. Είναι συγγραφέας αυτοτελών μελετών και πολλών άρθρων που έχουν δημοσιευθεί στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Έχει τιμηθεί από τη γαλλική κυβέρνηση με το παράσημο του Ιππότη των Γραμμάτων και των Τεχνών (Chevalier des Arts et des Lettres).

➤ ymourellos@yahoo.gr

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Διδάκτωρ οικονομολόγος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Έφορος του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Συγγραφέας ή συν-συγγραφέας εξήντα βιβλίων και εκατό επιστημονικών ανακοινώσεων σχετικών με την οικονομική ιστορία και γεωγραφία του ελλαδικού χώρου. Επιμελήθηκε μεγάλο αριθμό εκθέσεων τεκμηρίων καθώς και τηλεοπτικές εκπομπές. Διατέλεσε διευθυντής των ιδρυμάτων: Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος Εθνικής Τράπεζας, Αγιορειτική Φωτοθήκη, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος. Επίσης, διευθυντής της σειράς «Θεσσαλονικέων Πόλις» (τόμοι 1-23), σχολιογράφος του «Τύπου της Κυριακής,» του «Αγγελιοφόρου,» της «Απογευματινής» και του «Έθνους», σύμβουλος έκδοσης και σχολιογράφος της εφημερίδας «Μακεδονία,» καθώς και συνιδιοκτήτης και διευθυντής της εκδοτικής εταιρείας Tempus Fugit.

➤ chekimoglou@gmail.com

Βλάσης Βλασιδής

Ο Βλάσης Βλασιδής είναι (2019-) αναπληρωτής καθηγητής Σύγχρονης Βαλκανικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας της Θεσσαλονίκης. Έχει υπηρετήσει ως προϊστάμενος Τεκμηρίωσης στο Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων (1995-2004) που έχει πλέον συγχωνευθεί με το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων, και ως διευθυντής του Κέντρου Έρευνας Μακεδονικής Ιστορίας και Τεκμηρίωσης του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα Θεσσαλονίκης (2001-2004). Συμμετέχει στην εκδοτική ομάδα επιστημονικών περιοδικών, είναι μέλος της Επιστημονικής Επιτροπής του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (ΙΑΠΕ) και της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης. Έχει δημοσιεύσει πολλά άρθρα για την ιστορία των Βαλκανίων και των βαλκανικών μέσων ενημέρωσης σε επιστημονικά περιοδικά. Τα πιο πρόσφατα ενδιαφέροντά του είναι η Σύγχρονη ιστορία των Βαλκανίων, η ιστορία του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, η χρήση της μνήμης και τα θέματα σχετικά με τα μέσα ενημέρωσης. Μιλά αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά και βουλγαρικά.

➤ vvlasidis@uom.gr

Δέσποινα Χαρίτου

Η Δέσποινα Χαρίτου γεννήθηκε το 1987 στη Θεσσαλονίκη, είναι αρχαιολόγος και αναζητά τα κατάλοιπα του πολεμικού παρελθόντος

στην Ελλάδα. Έλαβε πτυχίο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ακολούθως, ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές της στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Μαύρης Θάλασσας στο Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδας και σήμερα εκπονεί το διδακτορικό της στο τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας στη Θεσσαλονίκη. Ενδιαφέρεται για την Αρχαιολογία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ιδιαίτερα για τη στρατιωτική δράση και τη γενικότερη οχύρωση του «Μετώπου Θεσσαλονίκης (1914-1919)». Έχει εργασιακή εμπειρία ως επαγγελματίας αρχαιολόγος σε ανασκαφές των Εφορειών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία σε συνεργασία με κατασκευαστικές εταιρείες δημοσίων έργων, επιβλέποντας τη διαδικασία εκσκαφής, την αποκατάσταση των αρχαιοτήτων και την καταγραφή του αρχαιολογικού έργου. Έχει επίσης προσφερθεί εθελοντική εργασία στη διάρκεια των σπουδών της (2007-2011) σε πανεπιστημιακές αρχαιολογικές ανασκαφές και έρευνες στην αρχαία Μακεδονία, σε θέσεις προϊστορικών και κλασικών χρόνων, όπως Πέλλα, Βεργίνα και Γρεβενά. Παράλληλα, έχει ασχοληθεί με την καταγραφή κεραμικής, νομισμάτων, πήλινων και μετάλλινων ευρημάτων από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.

> d.charitou@uom.edu.gr

Ιορδάνια Χατζηισαάκ

Η Ιορδάνια Χατζηισαάκ είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με ειδίκευση στην Ιστορία. Η μεταπτυχιακή διατριβή της στον Τομέα των Βυζαντινών Σπουδών εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Εργάζεται ως αρχαιολόγος στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Στο πλαίσιο της ιστορικής έρευνάς της έχει εκπονήσει ιστορικές μελέτες και έχει συμμετάσχει σε συνέδρια, δημοσιεύσει άρθρων και εκδόσεις βιβλίων που αφορούν την ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο προσφυγικό ζήτημα και τις κοινότητες των ορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας. Συμμετέχει σε πολιτιστικές δράσεις διαμέσου των πολιτιστικών συλλόγων ως μέλος της επιστημονικής επιτροπής της Πανελληνίας Ένωσης Καππαδοκικών Σωματείων. Ως συμπαραγωγός ραδιοφώνου διακρίθηκε στα «βραβεία ραδιοφώνου 2012» της Ελλάδας-Κύπρου για την πολιτιστική ραδιοφωνική εκπομπή «Μνήμες της Καππαδοκίας.»

> ichatziisaak@yahoo.gr

Μαριλένα Παπαδάκη

Η Μαριλένα Παπαδάκη γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Σπούδασε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ολοκλήρωσε μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στην École des Hautes Études en Sciences Sociales στο Παρίσι. Η διδακτορική της διατριβή ερευνά τον βίο και την πολύπλευρη δράση του Νικολάου Πολίτη (1872-1942), Γάλλου διεθνολόγου, πανεπιστημιακού και θεωρητικού του διεθνούς δικαίου, Έλληνα διπλωμάτη και πολιτικού, διεθνούς δικηγόρου και διαιτητή κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Εργάζεται ως ιστορική ερευνήτρια στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης και ως επιστημονική συνεργάτης του Ιδρύματος Καλλιόπης Κούφα για την Προώθηση του Διεθνούς Δικαίου και την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Έχει συμμετάσχει σε πληθώρα συνεδρίων και ημερίδων και έχει σημαντικές δημοσιεύσεις, ενώ κύρια πεδία της έρευνάς της αποτελούν η ιστορική βιογραφία, η νεότερη και σύγχρονη ευρωπαϊκή διπλωματική ιστορία, η ιστορία και φιλοσοφία του διεθνούς δικαίου και η ιστορία των διεθνών θεσμών.

> marilenapapadaki@hotmail.com

Έλλη Λεμονίδου

Η Έλλη Λεμονίδου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών. Τα κύρια ερευνητικά της ενδιαφέροντα σχετίζονται με τη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, την ιστορία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, τη διαχείριση επίμαχων και τραυματικών γεγονότων του πρόσφατου παρελθόντος, τη σχέση Ιστορίας-Μνήμης και τις Δημόσιες χρήσεις του ιστορικού παρελθόντος. Έχει δημοσιεύσει τα πορίσματα των ερευνών της σε άρθρα σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Τα πιο πρόσφατα βιβλία της είναι: *Ιστορία και μνήμη του Α' παγκόσμιου πολέμου στην Ευρώπη* (Αθήνα, Παπαζήση, 2019) και *Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής* (Αθήνα, Εστία, 2020).

> elemone@upatras.gr

Φρανσίν Σεν-Ραμόν

Η Φρανσίν Σεν-Ραμόν είναι διδάκτωρ Ιστορίας. Έχει εργαστεί στην εκπαίδευση ως καθηγήτρια Ιστορίας. Έχει εκπονήσει διδακτορική διατριβή στο πανεπιστήμιο Paris I Panthéon-Sorbonne με τίτλο «Η εκστρατεία της Στρατιάς της Ανατολής στα Δαρδανέλια και τη Μακεδονία σύμφωνα με τις μαρτυρίες των στρατιωτών, 1915-1918.» Έχει συμμετάσχει στη συγγραφή του έργου *Histoire Militaire de la France*, που εκδόθηκε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις της Γαλλίας το 1992 και έχει συγγράψει μεγάλο αριθμό εξειδικευμένων άρθρων. Είναι μέλος της Γαλλικής Επιτροπής Στρατιωτικής Ιστορίας και της Εταιρείας Στρατιωτικών Μελετών La Sabretache, καθώς και άλλων ερευνητικών ιδρυμάτων. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται επίσης σε θρησκευτικά θέματα και την ιστορία της Λωρραίνης. Οι έρευνές της της έχουν επιτρέψει να συμμετάσχει σε πολλά συνέδρια στη Γαλλία και στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στις χώρες των Βαλκανίων. Έχει διοργανώσει συνέδρια και εκπαιδευτικές επισκέψεις. Μία εκδοχή της διδακτορικής της διατριβής εκδόθηκε με τον τίτλο *Les désorientés - Expériences des soldats français aux Dardanelles et en Macédoine, 1915-1918*, Παρίσι: Inalco Presses, 2019.

> f.saintramond@gmail.com

Αρετή Μακρή

Η Αρετή Μακρή είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια Ιστορίας, Ανθρωπολογίας και Πολιτισμού Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης στο τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Έχει σπουδάσει Ελληνικό Πολιτισμό στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Ελλάδος και Αγγλική Γλώσσα και Λογοτεχνία στο Αμερικανικό Κολέγιο Θεσσαλονίκης. Εργάστηκε στις βιβλιοθήκες του Κολεγίου Ανατόλια για δέκα χρόνια. Από το 2008 είναι μόνιμη υπάλληλος των Γενικών Αρχείων του Κράτους και υπεύθυνη Αναγνώστριου

του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα σχετίζονται με τις πρωτογενείς πηγές, την τοπική ιστορία και τη μικροϊστορία του Ολοκαυτώματος.

➤ aretimakri@gmail.com

Νέστωρ Μπαμίδης

Ο Νέστωρ Μπαμίδης γεννήθηκε στο Σουφλί το 1953. Σπούδασε Ελληνική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και Ιστορία και Αρχαιολογία των Πολιτισμών της Ελλάδος και της Ανατολικής Μεσογείου στο Πανεπιστήμιο Paris IV Sorbonne. Από το 1976 μέχρι το 1985 εργάστηκε ως αρχαιολόγος, συνεργάτης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Βερολίνου και της IB' Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων και στη συνέχεια ως καθηγητής στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Από το 1989 εντάχθηκε στο δυναμικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους και από το 1993 είναι διευθυντής του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, ενώ παράλληλα δίδαξε Αρχαιονομία επί μία δεκαπενταετία στο Τμήμα Βιβλιοθηκονομίας του ΤΕΙ Θεσσαλονίκης. Ήταν υπεύθυνος του έργου ψηφιοποίησης αρχειακού υλικού των Γενικών Αρχείων του Κράτους και συγγραφέας του λεξικού *Ερμηνευτικό Λεξικό αρχειακής ορολογίας-πολύγλωσσο και σχολιασμένο*, Θεσσαλονίκη, 2010. Διετέλεσε επί σειρά ετών Πρόεδρος της Ελληνικής Αρχαιακής Εταιρείας και υπεύθυνος των εκδόσεών της.

➤ nestor.bamidis@gmail.com

Γιασμίνα Τομάσεβιτς

Η Γιασμίνα Τομάσεβιτς είναι φιλόλογος Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας. Αφού ολοκλήρωσε τις βασικές σπουδές της στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, ακολούθησε το μεταπτυχιακό πρόγραμμα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Πέρα από τη μεταπτυχιακή εργασία με τίτλο «Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα στα μάτια του 'ξενιτεμένου' σερβικού στρατού» (2013), είναι συγγραφέας των άρθρων «Ο σερβικός στρατός στο Μεγάλο Πόλεμο, ένας στρατός αγροτών-Εντυπώσεις από την εμπόλεμη Ελλάδα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2014 και «Ο Μεγάλος Πόλεμος και το Μακεδονικό Μέτωπο. Η καθημερινή ζωή των στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη», *Српске студије*, 2016. Μέχρι τώρα, έχει μεταφράσει τρία έργα στην ελληνική γλώσσα. Σε συνεργασία με την Εθνική Βιβλιοθήκη της Σερβίας και στο πλαίσιο του έργου «Συλλογές Europeana 1914-1918: Μνήμη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου» συνεισέφερε στην απόδοση και μετάφραση του καταλόγου με τίτλο *Σερβική λογοτεχνία στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της ομώνυμης έκθεσης στη Θεσσαλονίκη (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2015). Επίσης, από το 2010 ασχολείται ενεργά με την ταυτόχρονη και διαδοχική διερμηνεία.

➤ jasmina.tom@gmail.com

Ευαγγελία (Λιάνα) Στεφανή (1966-2019)

Γεννήθηκε στη Λαμία το 1966. Αποφοίτησε από το 14ο Λύκειο Θεσσαλονίκης το 1984 και εισήλθε στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ. Σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης (1984-1988). Στο ίδιο πανεπιστήμιο πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές με ειδίκευση στην Προϊστορική Αρχαιολογία (2002). Το 2000 αναγορεύθηκε διδάκτορας Προϊστορικής Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ. Εισήλθε στην αρχαιολογική υπηρεσία κατόπιν εξετάσεων. Το 1991 τοποθετήθηκε στο κλιμάκιο Καλαμάτας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας. Από το 1993 ως το 2004 υπηρέτησε στην ΙΖ' ΕΠΚΑ και πραγματοποίησε πλήθος ανασκαφών στην πόλη της Βέροιας και σε διάφορες θέσεις της Ημαθίας και της Πέλλας (Αγγελοχώρι, Πολυπλάτανος, Τάφος της Κρίσεως, ιερό και πόλη Λευκόπετρας, αγροικίες στο Βέρμιο, Νερόμυλοι Αλμωπίας κ.ά.). Από το 2004 εργάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ήταν μέλος της ομάδας που σχεδίασε και υλοποίησε τις μόνιμες εκθέσεις του Μουσείου. Από το 2008 έως το 2014 ήταν Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσειογραφικών Μελετών και Καλλιτεχνικού Σχεδιασμού Εκθέσεων του Μουσείου και από το 2014 ήταν Προϊσταμένη του Τμήματος Συλλογών Κεραμικής, Τοιχογραφιών και Ψηφιδωτών. Τον Φεβρουάριο του 2018 έγινε Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζονταν στην Αιγαιακή Προϊστορία (μινωικά ενδύματα και υφαντική, κεραμική, αρχιτεκτονική και κατοίκηση της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία), καθώς και σε ζητήματα σχετικά με την τοπογραφία και τις λατρείες στο χώρο της βόρειας Ελλάδας με έμφαση στην Ημαθία. Επίσης μελέτησε θέματα σχετικά με τη μουσειολογία και την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας στη Μακεδονία. Συμμετείχε με ανακοινώσεις σε πλήθος ελληνικών και διεθνών συνεδρίων. Δημοσίευσε δύο μονογραφίες και μεγάλο αριθμό μελετών σε επιστημονικά περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων και συλλογικούς τόμους. Επιμελήθηκε τρεις τιμητικούς τόμους και εννέα καταλόγους εκθέσεων.

Καλλιόπη Ευκλείδου

Η Καλλιόπη Ευκλείδου είναι διδάκτωρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Είναι συγγραφέας των μελετών: *Οργάνωση του Χώρου και Κοινωνικές Ταυτότητες στη Μυκηναϊκή Αργολίδα. Συμβολή στη Μελέτη της Αρχαιολογίας του Τοπίου με τη Χρήση Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών* (Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο) και, μαζί με τον ομότιμο καθηγητή Στέλιο Ανδρέου: *Η Αρχαιολογία στη Γραμμή του Πυρός. Αρχαιότητες και Αρχαιολογική Έρευνα στη Μακεδονία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press). Στα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εντάσσονται η αρχαιολογική έρευνα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η αρχαιολογία της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία και στη Νότια Ελλάδα, η αρχαιολογία του τοπίου και των ταφικών πρακτικών.

➤ kalefkleidou@hotmail.com

Στέλιος Ανδρέου

Ο Στέλιος Ανδρέου είναι ομότιμος καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ. Ασχολείται ειδικά με την έρευνα της Εποχής Χαλκού. Έχει εργαστεί ερευνητικά στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και κυρίως στη Μακεδονία. Από το 2006 διευθύνει την ανασκαφή του ΑΠΘ στον προϊστορικό οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης, θέση που χρησιμοποιήθηκε στρατιωτικά και ερευνήθηκε αρχαιολογικά στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Έχει επίσης πραγματοποιήσει αρχαιολογικές έρευνες στην κοιλάδα του Ανθεμούνα και στη λεκάνη του Λαγκαδά. Το δημοσιευμένο έργο του περιλαμβάνει βιβλία, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και κεφάλαια και σε συλλογικούς τόμους με θέματα που αφορούν την προϊστορία της Μακεδονίας και του Αιγαίου, την ιστορία και τη μεθοδολογία της αρχαιολογικής έρευνας κ. ά.

➤ andrest@hist.auth.gr

Ελευθερία Ακριβοπούλου

Η Ελευθερία Ακριβοπούλου είναι αρχαιολόγος-μουσειολόγος στη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Στο παρελθόν έχει εργαστεί σε ανασκαφές στη Θράκη, τις Κυκλάδες, τη Θεσπρωτία και την Κέρκυρα, καθώς και στο Τμήμα Εκθέσεων & Μουσειολογικής Έρευνας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, στο Μουσείο της πόλεως των Αθηνών Βούρου-Ευταξία, στο Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο και στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν τη μουσειολογία, την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας και την αρχαιολογική πρακτική. Έχει λάβει μέρος με ανακοινώσεις σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια και έχει δημοσιεύσει άρθρα και λήμματα σε καταλόγους εκθέσεων.

➤ ekrivoroulou@culture.gr

Πέλλη Μάστορα

Η Πέλλη Μάστορα είναι αρχαιολόγος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης. Σπούδασε Ιστορία και Αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, από όπου έλαβε μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών με ειδίκευση στη Βυζαντινή Αρχαιολογία. Είναι κάτοχος διδακτορικού διπλώματος στις σπουδές στον Ελληνικό Πολιτισμό του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου. Στο πλαίσιο των υπηρεσιακών της καθηκόντων ασχολήθηκε μεταξύ άλλων με την εκ του σύνεγγυς μελέτη και την αρχαιολογική τεκμηρίωση των εργασιών συντήρησης σε εντοίχια ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης. Έχει συμμετάσχει στην Ελληνική Αρχαιολογική Αποστολή στη θέση Άγιος Γεώργιος Πέγειας στην Κύπρο. Υπήρξε συνεργάτης στην έκδοση του *Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique (AIEMA)* ως ανταποκρίτρια-συντάκτρια λημμάτων σχετικά με ελληνικά δημοσιεύματα για τη μελέτη των ψηφιδωτών και τακτική συνεργάτης του περιοδικού *Εικονοστάσιον*.

➤ pmastora@culture.gr

Στυλιάννα Γκαλινίκη

Η Στυλιάννα Γκαλινίκη είναι αρχαιολόγος και προϊσταμένη του Τμήματος Λίθινων, Τοιχογραφιών και Ψηφιδωτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα αφορούν τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη σημασία της στη διαμόρφωση και επιτέλεση της ταυτότητας ατόμων και ομάδων. Μεγάλο μέρος της έρευνάς της αφορά τη Θεσσαλονίκη και την ποικίλη αξιοποίηση του ιστορικού της αποθέματος στη συγκρότηση της ταυτότητας της νεότερης και σύγχρονης πόλης. Οι κοινωνικές χρήσεις της αρχαιότητας μέσα από τη δημόσια γλυπτική της σύγχρονης Θεσσαλονίκης, αποτελούν θέμα της διδακτορικής διατριβής της, την οποία εκπόνησε στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Μελέτες της έχουν παρουσιασθεί σε διεθνή συνέδρια και δημοσιευθεί σε συλλογικούς τόμους. Το 2016 επιμελήθηκε το ιστορικό λεύκωμα «Ω, φιλότατη Τζουμαγιά!» 100 χρόνια από την ομηρία των κατοίκων της *Ηράκλειας Σερρών 1916-2016*, που αφορά ένα ιδιαίτερο επεισόδιο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

➤ sgkaliniki@culture.gr

Ρολφ Ζάξε

Ο Ρολφ Ζάξε (Βόννη 1949) είναι φωτογράφος και σπούδασε Ιστορία της Τέχνης, Θεωρία Επικοινωνίας και Γερμανική Λογοτεχνία στα πανεπιστήμια του Μονάχου και της Βόννης. Η διδακτορική του διατριβή πραγματεύεται τη σχέση αρχιτεκτονικής και φωτογραφίας κατά τον 20ό αιώνα. Εργάζεται ως επιμελητής, συγγραφέας, φωτογράφος και κατείχε την έδρα της Ιστορίας και της Θεωρίας του Ντιζάιν στο Πανεπιστήμιο Καλών Τεχνών Σάαρ, Σααρμπρücken στο οποίο επίσης διετέλεσε Αντιπρύτανης Ακαδημαϊκών Υποθέσεων έως το 2017. Οι περισσότερες από 400 δημοσιεύσεις του αφορούν τη φωτογραφική ιστορία, το ντιζάιν, την αρχιτεκτονική και την ηχητική τέχνη. Η εργογραφία του είναι διαθέσιμη στο www.rolfsachsse.de.

➤ mail@rolfsachsse.de

Χίλαρι Ρόμπερτς

Η Χίλαρι Ρόμπερτς είναι επιμελήτρια φωτογραφίας στο Imperial War Museums (IWM), το βρετανικό εθνικό μουσείο σύγχρονων συγκρούσεων. Είναι ειδήμων στην ιστορία και την πρακτική της φωτογραφίας των συγκρούσεων. Με σπουδές στην Αγγλία και τη Γερμανία, εντάχθηκε στο δυναμικό του Φωτογραφικού Αρχείου του Imperial War Museum το 1980. Υπήρξε ως επικεφαλής επιμελήτρια του Αρχείου κατά την περίοδο 1996-2013, επιβλέποντας την ανάπτυξη των φωτογραφικών συλλογών του ιδρύματος και τη μετάβασή τους στην ψηφιακή τεχνολογία. Από το 2013 έχει επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στην έρευνα, σε εκθέσεις και εκδόσεις, συνεργαζόμενη με κορυφαίους φωτογράφους, επιμελητές και συλλογές φωτογραφίας συγκρούσεων σε διεθνές επίπεδο. Η Ρόμπερτς είναι μέλος του Προγράμματος Πρεσβευτών της Canon (Canon Ambassadors Programme), όπου αναλαμβάνει τον ρόλο του μέντορα για νέους φωτογράφους, μέλος του Διεθνούς Δικτύου Επιμελητών Φωτογραφίας Oracle (Oracle International Network of Photocurators), σύμβουλος του Ιδρύματος VII και επίτιμο μέλος διαφόρων δικτύων που ειδικεύονται στη στρατιωτική φωτογραφία. Το 2017 της απονεμήθηκε το βραβείο της Royal Photographic Society για επιμέλεια έκθεσης.

➤ hroberts@iwm.org.uk

Μαρία Ξυπολοπούλου

Μαρία Ξυπολοπούλου (1991). Υποψήφια διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Σορβόνης (CRH XIXe, Paris 1 – Panthéon) με υποτροφία της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (2017-2020). Στο πλαίσιο της διδακτορικής της έρευνας με τίτλο *Un front «oublié» sous le regard des photographes. Approches, pratiques et usages de la photographie, représentations culturelles et du genre pendant la Première Guerre Mondiale sur le front d'Orient*, εστιάζει το ενδιαφέρον της στα πεδία της Ιστορίας και της Φωτογραφίας. Σπούδασε το 2009-2013 στο τμήμα της Γαλλικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών από όπου αποφοίτησε με βαθμό πτυχίου Άριστα. Απόφοιτος του μεταπτυχιακού προγράμματος Ιστορίας του Γαλλικού Πολιτισμού του τμήματος Γαλλικής Φιλολογίας Αθηνών (2014-2016) με βαθμό πτυχίου Άριστα. Παράλληλα ασχολείται με την επιμέλεια εκθέσεων και τις συνεντεύξεις-παρουσιάσεις καλλιτεχνών σε ελληνικά και γαλλικά εικαστικά περιοδικά.

➤ ksipolopouloum@yahoo.gr

Θανάσης Θ. Σωτηρίου

Σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στη Φιλοσοφική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου και πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιστορία της Τέχνης. Εκπονεί διδακτορική διατριβή στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου για το έργο του αρχιτέκτονα Ισαάκ Σαπόρτα στην Ελλάδα. Από το 2005 εργάζεται ως ιστορικός της τέχνης στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Έχει συγγράψει άρθρα σχετικά με την ιστορία θεσμών του πολιτισμού, με την πρόσληψη της κρητομυκηναϊκής αρχαιότητας στη νεοελληνική ζωγραφική και αρχιτεκτονική, καθώς και με την ιστορία της μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Επίσης, υπήρξε συνεπιμελητής της έκθεσης Art Nouveau, Από τις συλλογές του *Badisches Landesmuseum της Καρλσρούης* (Μουσείο Μπενάκη-Κεντρικό Κτήριο, 2017) και του καταλόγου της.

➤ athsotiriou@culture.gr

Μαρία Καμπούρη

Η Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου σπούδασε στο τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Συνέχισε τις σπουδές της στη Γαλλία, όπου και υποστήριξε τη διδακτορική της στο Paris I, Panthéon-Sorbonne. Είναι ομότιμη καθηγήτρια του τμήματος Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπου για πολλά χρόνια διδάξε ιστορία της τέχνης και της αρχιτεκτονικής. Το συγγραφικό και ερευνητικό της έργο επικεντρώνεται σε θέματα της βυζαντινής τέχνης και αρχιτεκτονικής.

➤ kambouri@arch.auth.gr

Αλεξάνδρα Γουλάκη Βουτυρά

Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου σπούδασε Αρχαιολογία και Ιστορία της Τέχνης στο ΑΠΘ. Διδάκτορας του πανεπιστημίου της Βόννης, δίδαξε Ιστορία Τέχνης στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ. Διδάσκει Μουσική Εικονογραφία στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του ΑΠΘ, ιστορία τέχνης και πολιτισμού σε άλλα τμήματα της Σχολής Καλών Τεχνών. Δημιούργησε το *Αρχείο Μουσικής Εικονογραφίας* στο Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Διατέλεσε Πρόεδρος του Τμήματος Μουσικών Σπουδών και Κοσμήτορας της Σχολής Καλών Τεχνών ΑΠΘ. Στους τομείς δραστηριότητάς της, συγκαταλέγονται η μουσική εικονογραφία, η νεοελληνική τέχνη-γλυπτική, το έργο του Γιαννούλη Χαλεπά, τα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής στο Αιγαίο κ.ά. Από το 1996 είναι Γενική Διευθύντρια του Τελλογλείου Ιδρύματος του ΑΠΘ και έχει την ευθύνη οργάνωσης και υλοποίησης των προγραμμάτων του.

➤ voutyra@mus.auth.gr

Λεόν Σαλιτιέλ

Ο Λεόν Σαλιτιέλ, διδάκτωρ Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, συνέχισε ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Graduate Institute of International and Development Studies της Γενεύης και το Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Έχει συγγράψει δυο βιβλία, *The Holocaust in Thessaloniki: Reactions to the Anti-Jewish Persecution, 1942-1943* (Routledge 2020) και «*Μη με ξεχάσετε:*» *Τρεις Εβραίες μητέρες γράφουν στους γιους τους από το γκέτο της Θεσσαλονίκης* (Αλεξάνδρεια 2018). Είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Διεθνών Σχέσεων από το Πανεπιστήμιο Georgetown, όπου ήταν και υπότροφος του Ιδρύματος Fulbright. Έχει λάβει υποτροφίες, μεταξύ άλλων, από το Fondation pour la Mémoire de la Shoah, German Marshall Fund, Yad Vashem, και το Institute for the Study of Diplomacy.

➤ leon.saltiel@gmail.com

Ζωρζ Κιουρτζιάν

Ο Γιώργος (ή Ζωρζ) Κιουρτζιάν γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1952. Σπούδασε ιστορία της τέχνης, αρχαιολογία και επιγραφική στη Σχολή του Λούβρου και βυζαντινή τέχνη στο Université de Paris VIII-Vincennes (Maîtrise), καθώς και αρχαιολογία της όψιμης αρχαιότητας, παλαιохριστιανική και βυζαντινή, τέχνη και αρχαιολογία του ισλαμικού και αραβικού κόσμου στο Université Sorbonne-Paris IV. Υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή στην πρωτοβυζαντινή επιγραφική υπό τους D. Feissel και N. Duval. Έχει εργαστεί ως επιστημονικός βοηθός στο τμήμα βυζαντινής επιγραφικής στο Centre de Recherches et Civilisation de Byzance/Collège de France στο Παρίσι, ενώ από το 1989 έως το 2018 εργάστηκε ως υπεύθυνος έρευνας και τεκμηρίωσης στην Bibliothèque Byzantine (Fonds Thomas Whittemore-Institut Byzantin), Collège de France. Δεινός συλλέκτης αρχείων για τη βυζαντινή περίοδο και όχι μόνο, το 2016 έχει δωρίσει το αρχείο του στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

➤ kassandros.gk@gmail.com

Σάκης Σερέφας

Ο Σάκης Σερέφας γεννήθηκε το 1960 στη Θεσσαλονίκη, όπου και ζει. Σπούδασε Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Φιλολογία στο Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 2000 έγινε δεκτός από το Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης, ως υπότροφος του Ιδρύματος Fulbright, όπου παρακολούθησε έναν κύκλο μαθημάτων του Τμήματος Κλασικών Σπουδών σχετικών με τη νεοελληνική Γλώσσα, Ιστορία και Λογοτεχνία. Μέχρι σήμερα, έχει εκδώσει 60 βιβλία με ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, μελέτες για πόλεις, για τόπους και για ποιητές, μεταφράσεις και ανθολογίες. Έγραψε 16 θεατρικά έργα τα οποία έχουν ανέβει στο Εθνικό Θέατρο, στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος, στο Φεστιβάλ Αθηνών-Επιδαύρου, στο Φεστιβάλ Φιλίππων-Καβάλας, στο Θέατρο Τέχνης «Κάρολος Κουν,» στην Πειραματική Σκηνή της «Τέχνης,» στο Tristan Bates Theatre (Λονδίνο), στο Simpkins Lee Theatre του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και αλλού.

Βιβλία του που αφορούν τη Θεσσαλονίκη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου είναι:

- Η πλατεία Ελευθερίας στα 1916-1917 (ανάτυπο από το περιοδικό *Εντευκτήριο*, τχ. 11/6/1990).
- *Η Θεσσαλονίκη εξ αποστάσεως* (Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Εντευκτηρίου 1991).
- *Αλλόγλωσσα ποιήματα για τη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη: Κέδρος, 1997).
- *Η Θεσσαλονίκη των ξένων* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2003).
- *Θεσσαλονίκη σε πρώτο πρόσωπο*. Με φωτογραφίες από το αρχείο του Χάρη Γιακουμή (Θεσσαλονίκη: Τουμπής, 2003).
- *Δεν υπήρξαν ήρωες εδώ* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015).

➤ serefas4@gmail.com

Short Biographies

Iro Katsaridou

Iro Katsaridou is an art historian working as curator at the Museum of Byzantine Culture since 2005. She studied at Aristotle University of Thessaloniki (MA, PhD) and City University of New York (MA). She has co-curated the exhibitions on the photographic collection of Byron Metos in Thessaloniki (2016-2017) and Athens (2018-2019) and co-edited their catalogues. Member of the research group for the Museum of National Resistance at Pavlos Melas Concentration Camp, Thessaloniki (2019-2020). Taught Art History and Museum Studies at Aristotle University of Thessaloniki, Universities of Western Macedonia and Ioannina and the Alexander Technological Institute of Thessaloniki. Participant of the International CAA Getty Program for the years 2019 and 2020. Co-edited two collective volumes on photography during the German Occupation of Greece and written articles on photography, art and politics, and museum studies.

➤ irokatsaridou@hotmail.com

Ioannis Motsianos

Ioannis Motsianos is archaeologist-museologist at the Museum of Byzantine Culture since 1994. His PhD thesis treated the artificial lighting in the Byzantine years. Curated the exhibitions and edited their catalogues: *Light on Light: an Illuminating Story* (Folklife and Ethnological Museum of Macedonia & Thrace, 2011-2012); *The Armée d'Orient in the Balkans: Archaeological Evidence of a Hospital in Thermi /Sedes* (Museum of Byzantine Culture 2012-2013); *On the Margins of War: Thessaloniki under the German Occupation (1941-1944)* through the Photographic Collection of Byron Metos (Museum of Byzantine Culture, 2016-2017); *Into the Vortex of the Great War: Thessaloniki of the Armée d'Orient, 1915-1918* (Museum of Byzantine Culture, 2017-18); *The Occupier's Gaze: Athens in the Photographs of the German Soldiers, 1941-1944* (Athens, Fethiye Mosque, 2018-19). Member of the research group for the Museum of National Resistance at Pavlos Melas Concentration Camp, Thessaloniki (2019-2020). Edited the collective volumes: *Representations of the Nazi Occupation: photography, history, memory* (Thessaloniki, 2016), and *Glass, Wax and Metal: Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times* (Archaeopress, 2019).

➤ motsianos@gmail.com

Ioannis Mourellos

Professor of Contemporary Greek History at the Department of History and Archeology of the Aristotle University of Thessaloniki (President of the Department 2011-2013) and Vice President of the Institute of Balkan Studies of Thessaloniki. Born in Athens, he studied History at the University of Paris-Sorbonne. He worked at the Center for Asia Minor Studies (1981-1982) and at the Diplomatic and Historical Archives of the Hellenic Ministry of Foreign Affairs (1983-1986). Director of the Institute of Balkan Studies (2000-2008). Member of the Hellenic Historical Society, Hellenic Literary and Historical Archive Society, associate of the National Foundation for Research and Studies "Eleftherios K. Venizelos," collaborator of the Hellenic Commission on Military History. Visiting Professor at the Universities of Paris, Amsterdam and the Institute of International Studies (Geneva). Author of studies and a large number of articles published in Greece and abroad. Knight of the Order of Arts and Letters.

➤ ymourellos@yahoo.gr

Evangelos Hekimoglou

PhD in Economics, Aristotle University of Thessaloniki. Curator of the Jewish Museum of Thessaloniki. Author or co-author of sixty books and over a hundred research publications on the economic history and geography of Greece. Hekimoglou has curated a large number of exhibitions of documents as well as TV shows. He has been the director of the following institutions: The Cultural Center of the National Bank (Northern Greece); the Photo Archive of Mount Athos, the Cultural Association of Entrepreneurs of Northern Greece. Additionally, he was the director of the series "Thessalonikeon Polis" (volumes 1-23); a columnist for the national news publications: "Typos tis Kiriakis," "Aggelioforos," "Apogevmatini," and "Ethnos," publishing advisor and columnist for the newspaper "Makedonia," and co-owner and director of the publishing company Tempus Fugit.

➤ chekimoglou@gmail.com

Vlasis Vlasidis

Vlasis Vlasidis is (2019-) an Associate Professor for Contemporary History of the Balkans, at the University of Macedonia, Thessaloniki, Greece. He has served as Head of the Documentation Department of Macedonian Press Agency (1995-2004), a Greek public news agency, now merged with Athens News Agency (ANA-MPA) and Head of the Research Centre for Macedonian History and Documentation of the Museum for Macedonian Struggle, Thessaloniki, Greece (2001-2004). He is member of the editing board of the scientific journals, member of the Academic Committee of the Research Centre for Macedonian History and Documentation (KEMIT/MMA) and of the Foundation for the Greek refugees (IAPE). He has published several articles on the history of the Balkans and on the Balkan Mass media in Academic journals. His most recent research topics are contemporary history of the Balkans, WWI history, the use of memory, media studies, political development, cultural industries, migration and media. He is fluent in Greek, English, French, German and Bulgarian.

➤ vvlasidis@uom.gr

Despoina Charitou

Despoina Charitou was born in 1987 in Thessaloniki, she is an archaeologist and she is looking for the remains of the war past in Greece. She received her Bachelor Degree (B.A) in Archaeology and History of Arts at the Department of History and Archaeology, School of Philosophy of Aristotle University in Thessaloniki and she continued for Master Degree (M.A) in Black Sea Cultural Studies, School of Humanities at the International Hellenic University of Thessaloniki. She also is currently pursuing her PhD at the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies in University of Macedonia with interest in "Archaeology of World War I" with specialization in military action and the general fortification of the "Salonika Front (1914-1919)." She has a working experience as a professional archaeologist in excava-

tions of the Ephorates of Antiquities-Ministry of Culture from different regions in Western, Central and Eastern Macedonia in collaboration with construction companies for public works, supervising excavation process, the restoration of antiquities and the recording of archaeological work. She has also volunteered during her studies in archaeological excavations and university research in ancient Macedonia in places of prehistoric and classical times, such as Pella, Vergina and Grevena. At the same time, she has been involved in the recording, identifying and dating ceramics, coins, clay and metal finds from the Hellenistic and Roman period.

➤ d.charitou@uom.edu.gr

Iordana Chatziisaak

Iordana Chatziisaak graduated from the Department of History and Archaeology, School of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki. She completed her Master degree at the Faculty of Byzantine studies, Department History and Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki. She is an Archivist-Historian at the Historical Archives of Macedonia, General State of Archives. She has written historical studies, also participated in conferences. She is focusing on the history of the Modern Greek state with particular interest in the refugee issue and the communities of the Orthodox populations of Asia Minor. She is a member of the Scientific Committee of the Pan-Hellenic Union of Cappadocian Societies. As a radio co-producer she received the Hellenic-Cyprus «radio awards 2012» for the "Memories of Cappadocia" cultural radio-show.

➤ ichatziisaak@yahoo.gr

Marilena Papadaki

Marilena Papadaki was born in Thessaloniki. She studied at the Department of History and Archaeology at the Aristotle University of Thessaloniki and has completed her master's and PhD degrees at the École des Hautes Etudes en Sciences Sociales in Paris. Her PhD dissertation explores the life and many endeavours of Nicholas Politis (1872-1942), French internationalist, academic and theorist of international law, Greek diplomat and politician, international lawyer and arbitrator during the interwar period. She works as a historical researcher at the Jewish Museum of Thessaloniki, and as a scientific associate for the "Kalliopi Koufa" Foundation for the Promotion of International Law and the Protection of Human Rights. She has participated in a number of conferences and workshops along with making significant publications. Her main fields of research include historical biographies, modern and contemporary European diplomatic history, the history and philosophy of international law and the history of international institutions.

➤ marilenapapadaki@hotmail.com

Elli Lemonidou

Elli Lemonidou is an Associate Professor of Modern and Contemporary Greek and European History at the Department of History and Archaeology at the University of Patras. Her main scholarly interests are related to Modern and Contemporary History, the history of the First World War, the management of controversial and traumatic events of the recent past, the relationship between History and Memory and the public uses of the historical past. She has published the conclusions of her research in articles, magazines, conference proceedings and collective volumes in Greece and abroad. Her most recent book are: *History and memory of World War I in Europe* (Athens, Papazisi, 2019) and *The First World War. History of an Ecumenical Catastrophe* (Athens, Estia, 2020).

➤ elemon@upatras.gr

Francine Saint-Ramond

Francine Saint-Ramond holds a PhD in History. She has a career in Education teaching history. She is the author of a thesis defended at the University of Paris I Panthéon-Sorbonne: "The campaign of Orient - Dardanelles, Campaign of Macedonia - according to the testimonies of the soldiers, 1915-1918." She is the co-author of the *Military History of France* published by Presses Universitaires de France in 1992 and has written many specialized articles. A member of the French Commission of Military History and the military studies company "La Sabretache", she is affiliated with several historical and scholarly institutions. She is also interested in the physical history of religion and the history of Lorraine. Her research has allowed her to participate in numerous conferences in France and abroad, particularly in several Balkan countries. She lectures and organizes study visits. A version of her thesis on the Armée d'Orient was published under the title: *Les désorientés - Expériences des soldats français aux Dardanelles et en Macédoine, 1915-1918* (Paris, Inalco Presses, 2019).

➤ f.saintramond@gmail.com

Areti Makri

Areti Makri is currently a MA student in History, Anthropology and Culture of Eastern and Southeastern Europe at the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia. She has studied Greek Culture at the Hellenic Open University and English Language and Literature at Thessaloniki's American College. She worked for ten years in the libraries of Anatolia College. Since 2008 she has been working at the General State Archives and is in charge of the Reading Room of the Historical Archives of Macedonia. Her scholarly interests are related to primary sources, local history, and the micro-history of the Holocaust.

➤ aretimakri@gmail.com

Nestor Bamidis

Nestor Bamidis was born in Soufli in 1953. He studied Greek Language and Literature at the University of Ioannina and History and Archaeology of the Cultures of Greece and Eastern Mediterranean at the University of Paris IV - Sorbonne. From 1976 to 1985 he worked as an archaeologist, as an associate of the University of Ioannina, the German Archaeological Institute of Berlin and the 13th Ephorate of Classical and Prehistoric Antiquities, and later as a Secondary Education teacher. Since 1989 he has been curator of the Historical Archives of Macedonia, being the institution's director since 1993, while at the same time he has taught Archival Science for 15 years at the Library Studies Department of the Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki. He was responsible for the digitization of archival material of the General State Archives and the author of a dictionary, *Interpretative Dictionary of Archival Terminology, multilingual*

and commented (Thessaloniki 2010). He has been president of the Greek Archival Society for many years and responsible for its editions.
 ➤ nestor.bamidis@gmail.com

Jasmina Tomasevic

Jasmina Tomasevic is a philologist of the Greek Language and Literature. After finishing her undergraduate studies at the Faculty of Philology at the University of Belgrade, she completed a master's degree at the faculty of History and Archaeology of the Aristotle University of Thessaloniki. Apart from her master's thesis, titled "The First World War and Greece as seen by the 'immigrant' Serbian army" (2013), she is also the author of two articles "The Serbian army during the Great War, an army of farmers - Impressions from warring Greece," *Balkanika Symmeikta*, 2014, and "The Great War and the Macedonian Front. The everyday life of soldiers in Thessaloniki," *Српске студије*, 2016. She has translated three books into Greek. In collaboration with the Serbian National Library and in the context of the programme "Collections Europeana 1914-1918: Memory of the First World War", she has contributed to the translation of the catalogue titled "Serbian literature during the First World War", used for an exhibition under the same title in Thessaloniki (November-December 2015). She has also been working in simultaneous and consecutive interpretation since 2010.
 ➤ jasmina.tom@gmail.com

Evangelia (Liana) Stefani (1966-2019)

Born in Lamia in 1966. Graduated from 14th High School of Thessaloniki in 1984 and then studied Archaeology and History of Art at the Aristotle University of Thessaloniki (1984-1988). She completed a MA in Prehistoric Archaeology (1992). In 2000 she earned her doctoral degree from the same institution. She was appointed by the Archaeological Service in 1991 upon written examinations, initially at the Ephorate of Antiquities of Laconia, in charge of the region of Kalamata. From period between 1993-2004 she has served at the 17th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, conducting excavations in the city of Veroia and at several archaeological sites in Imathia and Pella (Aggelochori, Polyplatanos, Tomb of the Judgement, sanctuary and city of Lefkopetra, farmhouses in Vermio, watermills in Almopia etc). Since 2004 she worked at the Archaeological Museum of Thessaloniki. Member of the research team that designed and implemented the museum's new permanent exhibition. From 2008 to 2014 she was Head of the Department of Museographic Studies and Artistic Design of the Archaeological Museum from 2008 to 2014 and from 2014 to 2018 Head of the Department of Ceramics, Frescoes and Mosaics. In February 2018 she was appointed Director of the Museum. Her research interests focused on Aegean Prehistory (Minoan garments, weaving, pottery, architecture and settlement issues during the Bronze Age in Macedonia), as well issues related to topography, pottery workshops, burial practices and cults in Macedonia. She also studied issues related to museum studies and the history of archaeological research in Macedonia. She participated in international and Greek conferences and published numerous articles in academic journals, conference proceedings and collective publications. She wrote two monographs, and numerous studies in research journals and conference proceedings, and collective volumes. She edited three honorary collective volumes and nine exhibition catalogues.

Kalliopi Efkleidou

Kalliopi Efkleidou holds a PhD degree in Prehistoric Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki. She is author of the studies: *Spatial Organization and Social Identities in Mycenaean Argolida. Contribution to the Study of Landscape Archeology with the Use of Geographic Information Systems* (Athens: Pedio Publications) and, together with Stelios Andreou, Professor Emeritus: *Archeology in the Line of Fire. Antiquities and Archaeological Research in Macedonia during the First World War* (Thessaloniki: University Studio Press). Her research interests include archeological research during the First World War, Bronze Age archeology in Macedonia and Southern Greece, landscape archeology and burial practices.
 ➤ kalefkleidou@hotmail.com

Stelios Andreou

Stelios Andreou is Professor Emeritus of Prehistoric Archeology at the Aristotle University of Thessaloniki. He specializes in the research of Bronze Age. He has conducted research in Crete, the Cyclades and mainly in Macedonia. Since 2006, he has been leading the excavation of the Aristotle University of Thessaloniki in the Prehistoric settlement of Toumpa, Thessaloniki, a site that was militarily used and archaeologically researched during World War I. He has also carried out archeological excavations in the Anthemounta valley and the Langadas basin. His published work includes books, articles in research journals and chapters in collective volumes on topics related to the Prehistory of Macedonia and the Aegean, the history and methodology of archaeological research, etc.
 ➤ andrest@hist.auth.gr

Eleftheria Akrivopoulou

Eleftheria Akrivopoulou is an archaeologist-museologist at the Directorate of Modern Cultural and Intangible Cultural Heritage at the Ministry of Culture and Sports. She has carried out archeological excavations in Thrace, the Cyclades, Thesprotia and Corfu and also worked at the Department of Exhibitions & Museological Research of the Ministry of Culture and Sports, in the Museum of the City of Athens-Vourou Eftaxias Foundation, the Byzantine and Christian Museum and at the Archaeological Museum of Thessaloniki. Her research interests focus on museology, the history of archaeological research and archival practice. She has participated in Greek and international conferences and has published articles and entries in exhibition catalogues.
 ➤ eakrivopoulou@culture.gr

Pelli Mastora

Pelli Mastora is an archaeologist at the Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki. She has studied History and Archaeology at the School of Philosophy of the Aristotle University of Thessaloniki, where she obtained a postgraduate degree in Byzantine Archaeology. She holds a PhD in Hellenic Civilization from the Open University of Cyprus. As part of her duties, she was involved, among other things, in the study and archaeological documentation of the maintenance work on mosaics in Thessaloniki. She has participated in the Greek

Archaeological Mission at Agios Georgios Pegeias in Cyprus. She was a collaborator with the edition of the *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique* as a correspondent-editor of articles on Greek mosaics and a regular collaborator to the magazine *Iconostasion*.

➤ pmastora@culture.gr

Styliana Galiniki

Styliana Galiniki is an archaeologist and Head of the Department of Lithics, Wall-paintings and Mosaics Collections of the Archaeological Museum of Thessaloniki. Her scholarly interests focus on the management of cultural heritage and its importance in the formation and presentation of identity for individuals and groups. Much of her research concerns Thessaloniki and the varied exploitation of its historical resources in constructing the identity of the modern and contemporary city. The social uses of antiquity through the public sculpture of Thessaloniki are the subject of her doctoral dissertation, which was defended at the School of Architecture of the National Technical University of Athens. Her researches have been presented at international conferences and published in collective volumes. In 2016 she edited a historical album on the captivity of the residents of Tzoumagia (today's Herakleia) in the area of Serres during the World War I.

➤ sgkaliniki@culture.gr

Rolf Sachsse

Rolf Sachsse (Bonn 1949) is a trained photographer; he studied Art History, Communication Research, and German Literature at the universities of Munich and Bonn. He holds a PhD on the Relation of Architecture and Photography in the 20th century. He works as a curator, writer, and photographer, and held the Chair of Design History and Design Theory at the Saar College of Fine Arts, Saarbrücken, where he also served as Pro-rector of Academic Affairs until 2017. He has more than 400 publications in photographic history, design, architecture, and sound art, with the bibliography accessible under www.rolfsachsse.de.

➤ mail@rolfsachsse.de

Hilary Roberts

Hilary Roberts is Senior Curator of Photographs at Imperial War Museums (IWM), Britain's national museum of modern conflict. She and a specialist in the history and practice of conflict photography. After studying in England and Germany, she joined IWM's Photograph Archive in 1980. Roberts served as the Archive's Head Curator during 1996-2013, overseeing the development of IWM's photographic collections and its transition to digital photographic technology. Since 2013, she has concentrated on research, exhibition and publishing projects, collaborating with leading photographers, curators and collections of international conflict photography worldwide. Roberts is a member of the Canon Ambassadors Programme (with a remit to mentor young photographers), a member of the Oracle International Network of Photocurators, an advisor to the VII Foundation and an honorary member of various networks specialising in military photography. She was awarded the Royal Photographic Society's prestigious award for curatorship in 2017.

➤ hroberts@iwm.org.uk

Maria Xypolopoulou (1991)

PhD Candidate in History at the University of Paris – Sorbonne (CRH XIXe, Paris 1 - Panthéon), supported by a scholarship from the French School of Athens (2017-2020). Her doctoral research under the title "Un front "oublié" sous le regard des photographes. Approches, pratiques et usage de la photographie, représentations culturelles et du genre pendant la Première Guerre mondiale sur le front d'Orient" [A "forgotten" front through the eyes of photographers. Approaches, practices and usage of photography, cultural and genre representations during the First World War on the Macedonian Front], focuses on the fields of history and photography. She has studied French Language and Literature at the School of Philosophy of the National Kapodistrian University of Athens between 2009-2013, from which she graduated with honours. She is a graduate of the postgraduate programme of the History of the French Culture of the Department of French Literature of Athens (2014-2016) with honours. At the same time, she has been involved in the curating of exhibitions and in the editing of interviews and presentations of artists in Greek and French visual art magazines.

➤ ksipolopoulou@yahoo.gr

Thanasis Sotiriou

Sotiriou studied Archaeology and Art History at the Faculty of Philosophy of the National and Kapodistrian University of Athens, where he completed his MA degree in Art History. He is a PhD candidate at the School of Architecture of the National (Metsovia) Technical University of Athens on the work of the architect Isaak Saporta in Greece. Since 2005 he has been working as an art historian at the Ministry of Culture and Sports. He has written articles about the history of cultural institutions, the reception of Cretan-Mycenaean antiquity in Modern Greek painting and architecture, and the history of interwar and postwar architecture in Greece. Additionally, he was the co-curator of the exhibition *Art Nouveau*, from the collections of the *Bandsches Landesmuseum in Karlsruhe* (Athens 2017) and the co-editor of its catalogue.

➤ athsotiriou@culture.gr

Maria Kambouri

Maria Kambouri-Vamvoukou studied History and Archaeology at the School of the Philosophy of the Aristotle University of Thessaloniki. She continued her studies in France, where she completed her PhD at the University of Paris I, Panthéon-Sorbonne. She is Professor Emerita at the Department of Architecture of the Aristotle University of Thessaloniki, where she has taught history of art and architecture. Her books and her research focus on issues related to Byzantine art and architecture.

➤ kambouri@arch.auth.gr

Alexandra Goulaki Voutyra

Alexandra Goulaki Voutyra was born in Thessaloniki, where she studied Archaeology and Art History at the Aristotle University of Thessaloniki. She holds a PhD from the University of Bonn. She has taught Art History at the Department of Architecture of the Aristotle University of Thessaloniki. Currently she teaches Musical Iconography at the Department of Music Studies of Aristotle University of Thessaloniki, as well as the History of Art and Culture in other departments of the School of Fine Arts. She created the Archive of Musical Iconography at the Aristotle University of Thessaloniki. She was Chair of the Department of Music Studies and Dean of the School of Fine Arts, Aristotle University. Her fields of activity include musical iconography, modern Greek art-sculpture, the art of Giannoulis Halepas, marble sculpture workshops in the Aegean and others. Since 1996, she has been General Director of the Teloglion Foundation for the Arts, Aristotle University. She is responsible for the organization and implementation of the Foundation's programmes.

➤ voutyra@mus.auth.gr

Leon Saltiel

Leon Saltiel holds a PhD in Contemporary Greek History from the University of Macedonia, in Thessaloniki, Greece, and has been a post-doctoral researcher at the Graduate Institute of International and Development Studies in Geneva, Switzerland and the Aristotle University of Thessaloniki. His publications include *The Holocaust in Thessaloniki: Reactions to the Anti-Jewish Persecution, 1942–1943* (Routledge 2020) and *'Do Not Forget Me': Three Jewish Mothers Write to Their Sons from the Thessaloniki Ghetto* (Berghahn 2021). He was a Fulbright Scholar at Georgetown University, where he earned a master's degree in Foreign Service. He has received numerous fellowships from, among others, the Fondation pour la Mémoire de la Shoah, German Marshall Fund, Yad Vashem, and the Institute for the Study of Diplomacy.

➤ leon.saltiel@gmail.com

Georges Kiourtzian

Yorgos (or Georges) Kiourtzian was born in Thessaloniki in 1952. He studied art history, archeology and epigraphy at the École du Louvre, Byzantine art at Université de Paris VIII-Vincennes (Maîtrise), as well as archeology of Late Antiquity and Early Christian period, art and archeology of the Islamic and Arab world at Université Sorbonne-Paris IV (Licence-Maîtrise). He defended his doctoral dissertation in Early Byzantine Epigraphy under D. Feissel and N. Duval. He has worked as a research assistant in the Department of Byzantine Epigraphy at the Center de Recherches et Civilization de Byzance/Collège de France in Paris, while from 1989 to 2018 he worked as a research and documentation officer at the Bibliothèque Byzantine (Fonds Thomas Whittemore-Institut Byzantin), Collège of France. A diligent collector of archives on the Byzantine period and beyond, in 2016 he has donated his archive to the Museum of Byzantine Culture.

➤ kassandros.gk@gmail.com

Sakis Serefas

Sakis Serefas was born in 1960 in Thessaloniki, where he lives today. He has studied Medieval and Modern Greek Philology at the Aristotle University of Thessaloniki. In 2000 he was accepted by Columbia University in New York as a Fulbright Scholar, where he attended a course at the Department of Classical Studies in Modern Greek Language, History and Literature. To date he has published 60 books of poems; prose; theatre; studies on cities, places and poets; translations and anthologies. He has written 16 theatrical plays, which have been staged at the National Theatre, the State Theatre of Northern Greece, the Festival of Athens-Epidauros, the Festival of Philippi-Kavala, the Theatre of Art "Karolos Koun", the Experimental Stage of the "Techni" Association, the Tristan Bates Theatre (London), the Simpsons Lee Theatre of Oxford University and at other places. Some of his books on Thessaloniki during the First World War are:

- Liberty's square 1916-1917 (reprinted by the magazine *Entefktirio*, 11/6/1990)
- *Thessaloniki from a distance* (Thessaloniki: Entefktirio, 1991).
- *Bilingual poems for Thessaloniki* (Thessaloniki: Entefktirio, 1991).
- *Thessaloniki of foreigners* (Thessaloniki: Paratiritis, 2003).
- *Thessaloniki in the first person*. Featuring photographs from the archive of Charis Giakoumis (Thessaloniki: Toubis, 2003).
- *There were no heroes here* (Thessaloniki: University Studio Press, 2015).

➤ serefas4@gmail.com

Βιβλιογραφία - Bibliography

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Anderson, Benedict. *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Μετάφραση Ποθητή Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη, 1997.
- Belting, Hans. «Προς μία ανθρωπολογία της εικόνας.» Μετάφραση Μαριάννα Κάραλη. *Ιστορία της Τέχνης* 7 (καλοκαίρι 2018): 24-43.
- Bredenkamp, Horst. «Μια παραμελημένη παράδοση: Η ιστορία της τέχνης ως Bildwissenschaft.» Μετάφραση Ίλια Μοττάκη, *Ιστορία της Τέχνης* 5 (καλοκαίρι 2016): 100-111.
- Danacioglu, Esra και Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια: Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998. <https://www.academia.edu/3635395>.
- Draper, Charlotte Whitney. *Η Αμερικανική Γεωργική Σχολή*. Θεσσαλονίκη και Νέα Υόρκη: Αρχαία Αμερικανικής Γεωργικής Σχολής, 1994.
- Ethem, Eldem. «Μία νέα ματιά σε μία αρχαία πόλη: Η Θεσσαλονίκη στην οθωμανική Αρχαιολογία, 832-1912.» Στο *Θεσσαλονίκη. Μια πόλη σε μετάβαση, 1912-2012*, επιμέλεια Δημήτρης Καιρίδης, 127-146. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2015.
- Farnoux, Alexandre, Anne Rohfritsch και Marie Stahl. «Η Γαλλική Σχολή Αθηνών, η Στρατιά της Ανατολής και οι Τέχνες.» Στο *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Χριστίνα Τσαγκάλια, 27-31. Θεσσαλονίκη: Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2018.
- Farnoux, Alexandre. «Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία.» Στο *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος Έκθεσης, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, 82-85. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Herzfeld, Michael. *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002.
- Kakissis, Amalia G. και Δήμητρα Κωτούλα. «Βρετανοί Αρχιτέκτονες και Βυζάντιο: Καταγραφές στη Θεσσαλονίκη, 1888-1910.» Στο *Αποτυπώματα: Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε Φωτογραφίες και Σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1888-1910)*, επιμέλεια Αριστοτέλης Μέντζος και Αναστασία Πλιώτα, 13-31. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Α.Π.Θ./ Φιλόππυχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, 2012.
- Lucile Anpoux-Farnoux. «Οι μυθιστοριογράφοι της Στρατιάς της Ανατολής.» Στο *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Χριστίνα Τσαγκάλια, 55-59. Θεσσαλονίκη: Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2018.
- Mazower, Mark. *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*. Μετάφραση Κώστας Κουρεμένος. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.
- Said, Edward. *Οριενταλισμός*. Μετάφραση Φώτης Τερζάκης. Αθήνα: Νεφέλη, 1996.
- Shapland, Andrew. «Η συλλογή της British Salonica Force (Βρετανική Δύναμη Θεσσαλονίκης) στο Βρετανικό Μουσείο.» Στο *Η Αρχαιολογία στα Μετόπισθεν, στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, 74-77. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Stoneman, Richard. *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1996.
- Strachan, Hew. *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*. Μετάφραση Νικόλαος Λαζαρίδης. Αθήνα: Γκοβόστης, 2013.
- Τομασενίτς, Jasmina. «Ο σερβικός στρατός στο Μεγάλο Πόλεμο, ένας στρατός αγροτών - Εντυπώσεις από την εμπόλεμη Ελλάδα.» *Βαλκανικά σύμμεικτα*, 16 (2014): 195-219.
- Αδάμ-Βελένη, Πολυξένη και Αγγελική Κουκουβού, επιμ. *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος έκθεσης. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Αδάμ-Βελένη, Πολυξένη. «Θεσσαλονίκη: ιστορία και πολεοδομία.» Στο *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, επιμέλεια Δημήτριος Β. Γραμμένος, 121-162. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2003.
- Ακριβοπούλου, Ελευθερία. «Εν τω μέσω των κρίσεων του τηλεβόλου άρχεται το έργο της ειρήνης: Η μέριμνα του ελληνικού κράτους για τις μακεδονικές αρχαιότητες και η δράση του Γεώργιου Π. Οικονόμου (1912-1917).» Στο *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, 56-60. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Αναγνώστης, Ιωάννης. «Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης.» *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 39, Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes, 483-534. Βόννη: Immanuel Bekker, 1838.
- Αναστασιάδης, Γεώργιος. «Η Θεσσαλονίκη του 1916-1917 και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.» Στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση 1916-1917*, 35-53. Θεσσαλονίκη: Εθνική Τράπεζα/Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, 1994.
- Ανδρέου, Στέλιος και Καλλιόπη Ευκλείδου. *Η αρχαιολογία στη γραμμή του πυρός. Αρχαιότητες και αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018.
- Αντωνάρας, Αναστάσιος και Ιωάννης Μότσιανος, επιμ. *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια. Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη*. Κατάλογος Έκθεσης. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2012.
- Βασδραβέλλης, Ιωάννης Κ. *Οι Μακεδόνες κατά την Επανάσταση του 1821*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1967.
- Βασδραβέλλης, Ιωάννης. *Ιστορικά Αρχαία Μακεδονίας, Α΄ Αρχαία Θεσσαλονίκης 1695-1912*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952.
- Βλασιδής, Βλάσης. «Μια πρώτη καταγραφή της συμμετοχής της Λέσβου στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.» (υπό έκδοση)
- Βοκοποπούλου, Ιουλία. «Τα πρώτα 50 χρόνια της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.» Στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912, Πρακτικά Συμποσίου 1-3 Νοεμβρίου 1985*, 1-65. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1986.
- Γαζή, Έφη. «Η ιστορία στον δημόσιο χώρο.» Στο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη μουσειακή αγωγή*, επιμέλεια Γιώργος Κόκκινος και Ευγενία Αλεξάκη. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2002.
- Γαρούφαλλος, Αλέξανδρος, Παρασκευάς Σαββαΐδης και Δημήτριος Χριστοδούλου. *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό Μέτωπο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.
- Γερόλυμπου, Αλέκα. *Οχυρωμένο στρατόπεδο, ανοχύρωτη πόλη. Καταστροφή και αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016.
- Γερόλυμπου, Αλεξάνδρα. «Η ανάδυση της εκτός των τειχών Θεσσαλονίκης (1870-1912). Σχεδιασμοί, οικιστικά μοντέλα, κοινοτικές και ιδιωτικές πρωτοβουλίες.» Στο *Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912*, επιμέλεια Ευάγγελος Χεκίμογλου, 57-83. Θεσσαλονίκη: Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2015. <https://jmath.academia.edu/jewishmuseumthessaloniki>.
- Γιακωβάκη, Νάσια. *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μία καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνειδηση, 17ος-18ος αι.* Αθήνα: Εστία, 2006.
- Γιαννακοπούλου, Γεωργία. «Η Κρίση στη μοντέρνα Αθήνα και ο επαναπροσδιορισμός του παρελθόντος.» *Εγκέφαλος* 48 (2011): 62-68.
- Γιαννουλόπουλος, Γιάννης. «Εξωτερική πολιτική.» Στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές, 1900-1922*, τ. Α2, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, 123-125. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002.

- Γκαλά-Γεωργιά, Έλλη και Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η ακριβής θέση των Ένκαντάδας: Ταύτιση βάσει αρχαιικών πηγών.» *ΑΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο 27-29 Μαΐου 2011. Πρακτικά*, 1-12. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία. <https://www.academia.edu/2567601>.
- Γκαλινίκη, Στυλιάνα και Εσθήρ Σολομών. «'Voglio per lui la pace eterna!' Διεκδικώντας την ελληνική αρχαιότητα στην Ύστερη Οθωμανική Θεσσαλονίκη (1872-1912).» Στο *Η Θεσσαλονίκη στις παραμονές του 1912, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 21-23 Σεπτεμβρίου 2012*, επιμέλεια Ευάγγελος Χεκίμογλου, 145-162. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, 2014.
- Γκαλινίκη, Στυλιάνα. «Οι χρήσεις της αρχαιότητας στη συγκρότηση της ταυτότητας μιας πόλης. Η περίπτωση των σύγχρονων δημόσιων γλυπτών της Θεσσαλονίκης.» Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2015.
- Γκράτζιου, Όλγα. «Από την Ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου. Τα πρώτα χρόνια.» *Μνήμων* 11 (1987): 54-73.
- Γκράτζιου, Όλγα. «Το μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου.» *Μνήμων* 8 (1980): 130-149.
- Γουργουρή, Στάθης. *Έθνος-Όνειρο. Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*. Μετάφραση Αθανάσιος Κατσικερός. Αθήνα: Κριτική, 2007.
- Γυιόκα, Λία. «Σημειώσεις για την Bildwissenschaft.» *Ιστορία της τέχνης* 7 (καλοκαίρι, 2018): 8-24.
- Δαμάσκος, Δημήτριος Σ., Βασίλειος Απ. Οικονόμου, Σωκράτης Τζ. Σμύρνης και Χρήστος Π. Φακίνος, *Με τα φτερά του Ίκαρου, Ελληνική Πολεμική και Πολιτική Αεροπορία, 1908-1998*. Αθήνα: Μίλητος, χ.χ.
- Δημαράς, Κ.Θ.. «Το σχήμα του Διαφωτισμού.» *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, 328-359.
- Δημητριάδης, Βασίλης. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1983.
- Ελευθεριάδης, Νικόλαος Π. *Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία*. Εν Αθήναις, 1903.
- Ζαβιτσιάνος, Κωνσταντίνος. *Αναμνήσεις εκ της ιστορικής διαφωτιστικής βασιλείας Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπως την έζησε, 1914-1922*, τ. 1. Αθήνα: τυπ. Αφού Ρόδη, 1946.
- Ζαρλή-Καραθάνου, Μιλήτσα. «Το πρόβλημα επισιτισμού στην πόλη του Βόλου το 1917.» Στο *Η Θεσσαλία του 1917, Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα 2017*, 143-157. Αθήνα, 2019.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα. «Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.» *Μακεδονικά* 16 (1976): 325-348.
- Ζυγομαλάς, Δημήτρης. «Η προστασία των αρχιτεκτονικών μνημείων από την οθωμανική κατάκτηση έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2013.
- «Η αποστράτευσις και το κίνημα της Θεσσαλονίκης.» Στο *Ο ελληνικός στρατός κατά τον πρώτον παγκόσμιον πόλεμον 1914-1918*, τ. 1: *Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια*, 109-129. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1958.
- Θάλεια Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου και Ευάγγελος Χεκίμογλου. *Κτηματολογικές πηγές: Θεσσαλονίκη τέλη 19ου, αρχές 20ού αιώνα*, ημίτομος Β2, στο *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2004.
- Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας, τ. Α΄, *Η Ελληνική Πολεμική Αεροπορία από την εμφάνισή της μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 1908-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Αεροπορίας, 1980.
- Ιστορία της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας, τ. Γ΄, *Η εξέλιξη της Ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας από την ίδρυση του Υπουργείου Αεροπορίας έως το 1940 και η δράση της κατά τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο (1930-Απρίλιος 1941)*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Αεροπορίας, 1990.
- Καμπούρη, Ευαγγελία. «Οι πρώην στρατιωτικές εγκαταστάσεις ως ιστορικοί τόποι. Η περίπτωση των στρατοπέδων Π. Μελά και Κόδρα στη Θεσσαλονίκη.» Στο *Στρατόπεδα στην πόλη, ανάδειξη και αξιοποίηση*. Θεσσαλονίκη: ΤΕΕ/ΤΚΜ, 2006. http://library.tee.gr/digital/kma/kma_m1335/kma_m1335_kampouri.pdf.
- Καμπούρη-Βαμβούκου, Μαρία, *Η τέχνη στα χρόνια του «πολέμου των χαρακωμάτων»*. Στρατιώτες-ζωγράφοι της Στρατιάς της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016.
- Κανατσέλου, Αικατερίνη, και Sharpland, Andrew. «Ο Ευστράτιος Πελεκίδης και η συλλογή της Βρετανικής Δύναμης της Θεσσαλονίκης.» Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία 1912-2012»*, επιμέλεια Ευαγγελία Στεφανή, Νίκος Μερουσης και Αναστασία Δημουλά, 91-100. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2014.
- Κανδυλάκης, Μανώλης. *Ο Τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλέκα. *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1995.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Αλεξάνδρα. «Ο Ερνέστ Εμπράρ και η Ελλάδα. Η ιστορία μίας σχέσης.» Στο *Ερνέστ Εμπράρ, 1875-1933. Εικόνες από τη ζωή ενός αρχιτέκτονα. Από την Ελλάδα στην Ινδοκίνα*, επιμέλεια Χάρης Γιακουμής. Αθήνα: Ποταμός, 2001.
- Κατσαρίδου, Ηρώ και Ιωάννης Μότσιανος, επιμ. *Στη Δίνη του Μεγάλου Πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1918)*, Κατάλογος Έκθεσης. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2017.
- Κεφαλίδου, Ευρυδίκη. «Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης.» Στο *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, 90-93. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Κίλεσοπούλου, Αικατερίνη. «Οι Καλές Τέχνες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1912-1967.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 2006.
- Κίσσας, Σωτήρης. «Η μονή της μικρής Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη.» *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985): 325-339.
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης. *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1998.
- Κλιάφα, Μαρούλα. «Το επισιτιστικό πρόβλημα στη Θεσσαλία κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.» Στο *Η Θεσσαλία του 1917, Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα 2017*, 121-132. Αθήνα, 2019.
- Κόκκου, Αγγελική. *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*. Αθήνα: Καπόν, 2009.
- Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Η Συνοικία των εξοχών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2014.
- Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών, Εικονογραφία της Συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2016, β΄ έκδοση.
- Κολώνας, Βασίλης. *Η Θεσσαλονίκη στη σκιά του μεγάλου πολέμου 1915-1918*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2018.
- Κορμά, Λένα. «Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου» στο *Αθήνα 1917. Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής*, επιμέλεια Τάσος Αναστασιάδης και Λένα Κορμά, 16-17. Αθήνα: Γαλλική Σχολή Αθηνών και Μέλισσα, 2017.
- Κοτσαγεώργης, Φωκίων Π. «Όψεις πρώιμης νεωτερικότητας: Οι διαμάχες στη χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης (τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα).» *Τουρκολογικά. Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, επιμέλεια Γεώργιος Σαλακίδης, 437-468. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2011.
- Κουκιάγλου, Τάσος. *Το πανεπιστημιακόν μέγαρον. Το παλαιό κτίριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012.
- Κούσουλα, Αικατερίνη και Χαρίλαος Γουϊδής, «Πρωτότυπα έγγραφα (1929-1934) από το Ιστορικό Αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

- Θεσσαλονίκης. Ο κήπος της Ροτόντας.» *Αρχαιακά Ανάλεκτα. Περιοδική έκδοση του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης* 1 (2014): 145-182.
- Κωνσταντινίδης, Ιωάννης Χ. «Σωφρόνιος. Ο Ευστρατιάδης (1872-1947). Μητροπολίτης Λεοντοπόλεως (1908-1913).» *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 11 (1967): 649-652.
- Κωστής, Κώστας. *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος 1914-1940*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2003.
- Κωτίδης, Αντώνης. *Ο ζωγράφος Κ. Μαλέας*. Θεσσαλονίκη, 1982.
- Κωτίδης, Αντώνης. *Κωνσταντίνος Μαλέας*. Αθήνα: Αδάμ, 2000.
- Κωτσάκης, Κώστας. «Το παρελθόν είναι δικό μας. Αναπαραστάσεις της ελληνικής Μακεδονίας.» Στο *Η αρχαιολογία στο στόχαστρο. Εθνικισμός, Πολιτική και Πολιτιστική Κληρονομιά στην Ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή*, επιμέλεια Lynn Meskell, 77-106. Μετάφραση Αβραάμ Κάουα και Ευαγγελία Σαμπανίκου, Αθήνα: Κριτική, 2006.
- Κωφός, Ευάγγελος. «Εθνική ταυτότητα και εθνική κληρονομιά στη Μακεδονία του 19ου και του 20ού αιώνα.» Στο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα, επιμέλεια Θάνος Βερέμης*, 199-269. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2003.
- Λαγουδάκης Μίνως (Τριάστερος Μ.). *Ο Κος Παρλεβούφρανσάι και η Κυρία Ισελόγκουε*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Ιωάννη Κούμενου, 1922.
- Λεμονίδου, Έλλη. «Τυπολογία και συνέπειες της ξένης στρατιωτικής παρουσίας στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.» *ΑΡΧΕΙΟΤΑΞΙΟ* 17 (Δεκέμβριος 2015): 8-18.
- Λεμονίδου, Έλλη. «Απόηχος και αντιδράσεις για τη "Μεγάλη Ιδέα" - Η αντιμετώπιση των εθνικών διεκδικήσεων του Ελληνισμού μέσα από τα δημοσιεύματα του γαλλικού τύπου για την Ελλάδα (1914-1923).» Στο *1914-1924. Τα χρόνια των ανατροπών: Ευρώπη και Ελλάδα*, επιμέλεια Αθανάσιος Μαρκόπουλος και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, 192-193. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 2017.
- Λεμονίδου, Έλλη. «Ιστορία και Μνήμη του Μεγάλου Πολέμου.» Στο *Ιστορικά τραύματα και ευρωπαϊκή ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης*, 24-26. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2016.
- Λεμονίδου, Έλλη. *Η εικόνα της Ελλάδας στη Γαλλία, 1919-1939*, Μεταδιδακτορική έρευνα (Αθήνα: ΕΚΠΑ/Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2012. Τελική έκθεση: ανακτήθηκε 8 Σεπτεμβρίου 2019, www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/metartyxiakes_spoudes/metadidaktorika/metadidaktoriko-lemonidou.doc).
- Λεμονίδου, Έλλη. *Ιστορία και Μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*. Αθήνα: Παπαζήση, 2019.
- Λεμονίδου, Έλλη. *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918). Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*. Αθήνα: Εστία, 2020.
- Λεονταρίτης, Γεώργιος. *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2000.
- Λιάκος, Αντώνης. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις, 2012.
- Λιάκος, Αντώνης. «Τ' αγάλματα δεν είναι πια συντρίμια. Τ' αγάλματα είναι στο μουσείο.» *Τετράδια Μουσειολογίας* 1 (2004): 14-18.
- Λοιζίδη, Νίκη. «Μάο, Μέριλιν και Μέγας Αλέξανδρος.» *Το Βήμα*, 18 Ιανουαρίου 1998, ανακτήθηκε 5 Μαρτίου 2019, <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=95131>
- Λουκάτος, Δημήτρης Σ. «Η Πυρκαϊά της Θεσσαλονίκης, Αύγουστος 1917. Δύο άγνωστες εκθέσεις.» *Θεσσαλονίκη* 2 (1990): 313-349.
- Μαλαδάκης, Βαγγέλης. «Οι Έρευνες του Gabriel Millet στο Άγιο Όρος Μέσα από το Αρχείο της Γαλλικής Σχολής Αθηνών.» Στο *Το Άγιο Όρος Στα Χρόνια της Απελευθέρωσης. Mount Athos at the Years of Liberation. Στρογγυλές Τράπεζες «Ναζαρηνή Ζωγραφική» «Φόρος Τιμής στον Gabriel Millet.» Round Tables «Nazarene Painting» «Tribute to Gabriel Millet.» Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Proceedings of the 7th International Scientific Conference. Θεσσαλονίκη 23-25 Νοέμβριου 2012. Thessaloniki 23-25 November 2012*, 387-393. Θεσσαλονίκη: Αγιορειτική Εστία, 2013.
- Μαλέας, Κωνσταντίνος. «Το πνεύμα της σύγχρονης ζωγραφικής.» *Νουμάς*, 13 (Ιουλίου 1915): 259-260.
- Μάστορα, Πέλλη. «Πλάτων Ροδοκανάκης: ένας esthète τμηματάρχης Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.» *Χρυσή Ρογιά, Αφιερωματικός τόμος στον ηγούμενο Χρυσορογιατίσιος Διονύσιο για τα σαράντα χρόνια ηγουμενίας του, Εικονοστάσιον 10*, Οκτώβριος 2018: 257-279.
- Μάστορα, Πέλλη. «Το μασωλείο του Κωνσταντίνου στη Θεσσαλονίκη. Ο των αγίων σύλλογος: στρατιωτικοί, εκκλησιαστικοί και αυλικό στα ψηφιδωτά της Ροτόντας.» *Διακλαδική Επιθεώρηση, Περιοδικό Ανωτάτης Διακλαδικής Σχολής Πολέμου* 36 (2016): 71-95.
- Μέγας, Γιάννης. *Η κατάρριψη του Ζέπελιν (Μάιος 1916)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.
- Μέγας, Γιάννης. *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.
- Μήτση, Ευτέρπη. «Στη σκιά των μνημείων. Αρχαιολάτρες και αρχαιόσυλοι στην Ελλάδα του 18ου αιώνα.» *Σύγχρονα Θέματα* 82 (2003): 60-67.
- Μόλχο, Ρένα. «Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος (1912-1919).» Στο *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, Ανάτυπο από τα Πρακτικά του Συμποσίου (1-3 Νοεμβρίου 1985), 285-300. Θεσσαλονίκη, 1986.
- Μουρέλος, Γιάννης. *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης, 2007.
- Μπακιρτζής, Χαράλαμπος επιμ. *Αγίου Δημητρίου θαύματα, οι συλλογές αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*. Θεσσαλονίκη: Άγρα, 1997.
- Μπενβενίστε, Ρίκα. «Ιστορία, Ανθρωπολογία και οι πηγές: δικαστικές τελετουργίες στο Μεσαίωνα.» *Μνήμων* 15 (1993): 277-306.
- Μυκονιάτης, Ηλίας. «Το Μακεδονικό ηρώο της Θεσσαλονίκης. Τέχνη και πολιτική στον μεσοπόλεμο.» *Ελληνικά* 44 (1994): 159-170.
- Νίγδελς, Παντελής. *Μ. Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως. Αλληλογραφία (1880-1912)*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2004.
- Νίγδελς, Παντελής. «Από την ιστορία της έρευνας της αρχαίας Μακεδονίας: συμπληρωματικά στοιχεία για τη ζωή και το έργο των Μ. Δήμιτσα και Σ. Μερτζίδη.» *Μακεδονικά* 34 (2003-2004): 229-249.
- Νίγδελς, Παντελής. *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου. Επιγραφικά Μελετήματα - Αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.
- Νικόλτσιος, Βασίλειος. «Το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.» Στο *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια, Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες*, επιμέλεια Αναστάσιος Χ. Αντωνάρας, Ιωάννης Μότσιανος, 31-40. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2012.
- Ο Μεγάλος Πόλεμος που θα τελείωνε όλους τους πολέμους, 1914-1918*. Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2017.
- Οικονόμος, Γεώργιος Π. «Πέλλα: Πρώτη Έκθεσις Περί των Ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1914.» *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1915): 127-148.
- Παντελάκης, Νίκος. *Συμμαχικές πιστώσεις. Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1988.
- Παπαγεωργίου, Πέτρος. «Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά.» *Μακεδονικόν Ημερολόγιον (Παμμακεδονικός Σύλλογος) Ε΄* (1912): 56-79.
- Παπαγεωργίου, Πέτρος. «Θεσσαλονίκης κατεσφραγισμένον βιβλίον ανοιχθέν.» *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* 1 (1907): 321-334.
- Παπαδάκη, Μαριλένα. «Η ανάδυση της διεθνούς ευθύνης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.» Στο *100 χρόνια από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, επιμέλεια Μαριλένα Παπαδάκη, 72-85. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ιδρύματος Κ. Κούφα, 2015.
- Παπαδόπουλος, Αριστείδης. «Ο λιμός στο Πήλιο το 1917.» Στο *Η Θεσσαλία του 1917, Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα 2017*, 159-167. Αθήνα, 2019.
- Παπαζογλου, Άρης. «Παναγία Καμαριώτισσα.» *Θεσσαλονικέων Πόλις* 22 (Ιούνιος 2007): 102-119.

- Παπάζογλου, Άρης. *Las Incantadas: Η ακριβής θέση του μνημείου στο συγκρότημα της αρχαίας αγοράς της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σ. Ποιμενίδη, 1997.
- Παπουλίδης, Κωνσταντίνος. «Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινούπολεως (1894-1914). Συμβολή στην Πνευματική Δραστηριότητα της Ρωσίας στη Χριστιανική Ανατολή στα Τέλη του 19. με Αρχές του 20. Αιώνα.» Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1984. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/5979>.
- Περπινιώτη-Αγκαζή, Κατερίνα, «Ομάδα Τέχνη» 1917-1919. Στο «*Ομάδα Τέχνη*» 100 Χρόνια, 32-41. Αθήνα: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ΕΠΜΑΣ, 2017.
- Πετράκος, Βασίλειος. *Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1987.
- Πετράκος, Βασίλειος. *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι αρχαιολόγοι και οι ανασκαφές, 1837-2011*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 2011.
- Πλατής, Βασίλης. «Η καθημερινή ζωή στην πόλη της Λάρισας και στα χωριά του κάμπου το καλοκαίρι του 1917: διατροφικά προβλήματα και διαβίωση.» Στο *Η Θεσσαλία του 1917, Διαθεσσαλικές εκδηλώσεις Βόλος, Λάρισα, Τρίκαλα, Καρδίτσα 2017*, 133-141. Αθήνα, 2019.
- Πρωτοψάλτης, Εμμανουήλ. *Ιστορικά έγγραφα. Περί Αρχαιοτήτων και λοιπών μνημείων της Ιστορίας κατά τους χρόνους της Επανάστασης και του Καποδίστρια*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1967.
- Ρωμιπούλου, Κατερίνα. «Οι αρχές της προϊστορικής έρευνας στη Μακεδονία.» Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου «Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία 1912-2012»*, επιμέλεια Ευαγγελία Στεφανή, Νίκος Μερούσης και Αναστασία Δημούλα, 31-36. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2014.
- Σαββαΐδης, Παρασκευάς. «Θεσσαλονίκη: Πόλη των στρατοπέδων-Πόλη των προσφύγων.» Στο *Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα των προσφύγων, Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 1912 μέχρι σήμερα*, επιμέλεια Ανανίας Τσιραμπίδης, Μαρία Καζαντζίδου και Ειρήνη Τελλίδου, 509-529. Θεσσαλονίκη: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, 2016.
- Σακκά, Νίκη. «Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940). Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις.» Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2002.
- Σατραζάνης, Αντώνης Δ. *Η γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012.
- Σατραζάνης, Αντώνης Δ. *Οι τρεις Γάλλοι αρχιστράτηγοι της «Στρατιάς της Ανατολής» στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: Studio University Press, 2015.
- Σερέφας, Σάκης. *Ημερολόγιο 2003: Η Θεσσαλονίκη των ξένων*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002.
- Σερέφας, Σάκης. «Δεν υπήρξαν ήρωες εδώ...» (Λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες). Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2015.
- Σκοπετέα, Έλλη. *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση, 1992.
- Σοφία Ματθαίου, «Η καθιέρωση της ιδέας της εθνικής ιδιοκτησίας των μνημείων,» στο «*Ξενιτεμένες*» ελληνικές αρχαιότητες. Αφιερώματα και διαδρομές, επιμέλεια Σοφία Ματθαίου και Αθηνά Χατζηδημητρίου, 16-31. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2012.
- Στεφανή, Ευαγγελία. «Αρχαιότητες και εθνική ιδεολογία ή πώς η συλλογική μνήμη συναντά τις προσωπικές αναμνήσεις στο Μουσείο.» Στο *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Αγγελική Κουκουβού, 19-25. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2012.
- Συντομόρου, Γαβριήλ Ν. *Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η γενικότερη ελληνική εμπλοκή*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2016.
- Τόλιας, Γιώργος. «Διασπορά, εντοπιότητα και εθνική κληρονομιά. Οι ελληνικές αρχαιότητες κατά τους τελευταίους προεπαναστατικούς χρόνους.» Στο «*Ξενιτεμένες*» ελληνικές αρχαιότητες. Αφιερώματα και διαδρομές, επιμέλεια Σοφία Ματθαίου και Αθηνά Χατζηδημητρίου, 79-104. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2012.
- Τομανάς, Κώστας. *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 1995.
- Τοντόροβα, Μαρία. *Βαλκάνια, Η δυτική φαντασίωση*. Μετάφραση Ιουλία Κολοβού. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007.
- Το τέλος της παλιάς μας πόλης. Θεσσαλονίκη 1870-1917*. Θεσσαλονίκη: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2017.
- Τρεμόπουλος, Μιχάλης. *Η ιπτάμενη ιστορία της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2001.
- Τριβυζαδάκη, Αγγελική. *Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη του Πέτρου Παπαγεωργίου*, ΚΟΣΜΟΣ. Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Α.Π.Θ., Μονογραφίες 6, Θεσσαλονίκη, 2018. <http://ikee.lib.auth.gr/record/301883/files/6605-17572-1-SM.pdf>.
- Τσαγκάλια, Χριστίνα, «Η Θεσσαλονίκη των στρατιωτών και των ζωγράφων.» Στο *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Χριστίνα Τσαγκάλια, 43-49. Θεσσαλονίκη: Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2018.
- Τσαγκάλια, Χριστίνα, επιμ. *Η Στρατιά της Ανατολής ζωγραφίζει τη Θεσσαλονίκη*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη: Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2018.
- Τσιγκάκου, Φανή-Μαρία, επιμ. *Η Θεσσαλονίκη των ζωγράφων-περιηγητών του 19ου και 20ού αιώνα, από τη συλλογή Καλφαγιάν*. Θεσσαλονίκη: Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2003.
- Τσιόρα, Συραγώ. *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Θεσσαλονίκη: Κλειδάριθμος, 2004.
- Χαμηλάκης, Γιάννης «Μνημειοποίηση του τόπου. Αρχαιολόγοι, φωτογράφοι και η αθηναϊκή Ακρόπολη από τον 18ο αιώνα έως σήμερα.» Στο *Μετασηματισμοί του χώρου: κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, επιμέλεια Μάνος Σπυριδάκης, 373-396. Αθήνα: Νήσος, 2009.
- Χαμηλάκης, Γιάννης. *Το έθνος και τα ερείπίά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στη Ελλάδα*, μετάφραση Νεκτάριος Καλαϊτζής. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012.
- Χασιώτης, Λουκιανός. *Ελληνοσερβικές σχέσεις 1913-1918. Συμμαχικές προτεραιότητες και πολιτικές αντιπαλότητες*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004.
- Χατζή Ιωάννου, Μιχαήλ. *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880, Φωτοαναστατική έκδοση. Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία, 1976.
- Χατζηγώγας, Αθανάσιος. «Ο Μύλος Αλλατίνη.» Στο *Εικόνες από τη Βιομηχανική Θεσσαλονίκη του χθες*, επιμέλεια Ευαγγελία Βαρέλλα και Αθανασία Μπουντίδου. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 2000.
- Χατζηνικολάου, Καλλιόπη. «Η ΄Συλλογή Ραιδεστού΄ στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τα γλυπτά,» στο *Ραιδεστός - Θεσσαλονίκη. Αρχαιότητες σ΄ ένα ταξίδι προσφυγιάς*, επιμέλεια Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, Ευαγγελία Τσαγκαράκη και Καλλιόπη Χατζηνικολάου, 167-176. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Χατζηνικολάου, Νίκος επιμ. *Ο Μέγας Αλέξανδρος στην ευρωπαϊκή τέχνη*. Θεσσαλονίκη: ΟΠΠΕ «Θεσσαλονίκη '97,» 1997.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος Α. «Υπό σκηνάς: Η Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917.» *Μακεδονική Ζωή* 287 (Απρίλιος 1990): 39-42.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Ενα νόμισμα για δύο κυβερνήσεις: Οικονομικά προβλήματα της Τριανδρίας, 1916-1917.» Στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη, 75-90* Θεσσαλονίκη: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1994.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001.

- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Η οθωμανική περίοδος,» στο *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β1, επιμέλεια Χαράλαμπος Παπαστάθης και Ευάγγελος Χεκίμογλου. Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών, 2004.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης: Πενήντα χρόνια ιστορία - Νέες προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, 2005.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Τα 'φαντάσματα' των γιών του Αμπντούλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατο πέμπτο αιώνα.» *Θεσσαλονικέων Πόλις* 19 (Μάιος 2006): 134-139.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Παρατηρήσεις επί των βαπτιστικών ονομάτων των ορθοδόξων χριστιανών της Θεσσαλονίκης (15ος-19ος αιώνας).» *Λ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο 29-31 Μαΐου 2009. Πρακτικά*, 43-60. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2010.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Επιδράσεις της συμμαχικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη (1915-1918).» Στο *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Αναστάσιος Αντωνάρας και Ιωάννης Μότσιανος, 51-63. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2012.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. *Προελαύνοντας για την απελευθέρωση: ανέκδοτες φωτογραφίες και μαρτυρίες ξένων πολεμικών ανταποκριτών από τη νικηφόρο δράση του ελληνικού στρατού και στόλου στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο (1912-1913)*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Φωτογραφίας Χρήστος Καλεμκερής Δήμου Καλαμαριάς, 2012.
- Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Οι καμένες συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Κτηματογραφικός εντοπισμός των γεωγραφικών θέσεων τους (1917).» Στο *Θεσσαλονίκη 1870-1912, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, 159-190. Θεσσαλονίκη: Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2015.

ΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Affaire du navire grec Anatoli, "Jurisprudence en matière de prises maritimes (guerre de 1914)." *Revue générale de droit international public* 24 (1917): 810.
- Affaire du navire grec Peloponesos, "Jurisprudence en matière de prises maritimes (guerre de 1914)." *Revue générale de droit international public* 24 (1917): 805.
- Affaire du vapeur Ioannina, "Jurisprudence en matière de prises maritimes (guerre de 1914)." *Revue générale de droit international public* 24 (1917): 813-814.
- Affaire du voilier grec Zoodochos-Pighi, "Jurisprudence en matière de prises maritimes (guerre de 1914)." *Revue générale de droit international public* 24 (1917): 807.
- Akrivopoulou, Eleftheria. "Amidst the blasts of cannon, commences the work of peace: The Greek State's concern on Macedonian antiquities and the actions of Georgios P. Oikonomos (1912-1917)." In *Archaeology Behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years (1912-1922)*, exhibition catalogue, edited by Polyxeni Adam-Veleni, and Angeliki Koukounou, 61-63. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012.
- Akrivopoulou, Eleftheria. "Bitter alliances: Macedonian antiquities in the vortex of the World War I." In *Everyday life in Prehistoric Macedonia*, edited by Marzena Szmyt, 130-135. Poznań: Archaeological Museum in Poznań, 2015.
- Alary, Éric. *La Grande guerre des civils: 1914-1919*. Paris: Le Grand livre du mois, 2013.
- Alderman, H. Derek "Place, naming, and the interpretation of cultural landscapes." στο *The Ashgate research companion to heritage and identity*, edited by Brian Graham, and Peter Howard, 195-213. Burlington: Ashgate, 2008.
- Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Aleksandar Stojanovski, ed. *Opširen popis en defter za Solunskiot sandžak od 1568/69 godina. Turski Dokumenti na makedonskiot narod* 9. Skopje: Arhiv na Makedonija, 2003.
- Alpern Engel, Barbara "Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I," *The Journal of Modern History* 69, no. 4 (December 1997): 696-721.
- Ancel, Jacques. *Les travaux et les jours de l'armée d'Orient (1915-1918)*. Paris: Éditions Bossard, 1921.
- Anders, Guenther. *Die Antiquiertheit des Menschen*. Munchen: Beck, 1956.
- Arand, Tobias. "Der Nachlass des Leutnants Bernhard Mangels aus Münster – Exemplarische Überlegungen zur inhaltlichen und formalen Erschließung von Kriegsfotoalben deutscher Veteranen des Ersten Weltkriegs." In *Westfälische Forschungen* 58, special issue "Fotografie - Region – Geschichte," edited by Bernd Walter, and Thomas Küster, 421-439. Münster: Aschendorff Verlag 2008.
- Arène, Julien. *En Macédoine: carnet de route d'un sergent de l'Armée d'Orient*. Paris: G. Crès, 1916.
- Arlandis, Fanny. "Pourquoi il n'existe pas de photo vraiment emblématique de la Première Guerre Mondiale en France." *Slate*, May 7, 2014, <http://www.slate.fr/story/83983/photographie-emblematisque-premiere-guerre-mondiale>.
- Atanacković, Mališa. *Dnevnik 1915-1919*. Užice: Istorijski Arhiv, 2006.
- Augé-Laribé, Michel, and Pierre Pinot. *Agriculture and food supply in France during the war*. New Haven: Yale University Press, 1927.
- Avgouli, Maria. "The First Greek Museums and National Identity." In *Museums and the Making of "Ourselves": The Role of Objects in National Identity*, edited by Flora E. S. Kaplan, 246-265. London, and New York: Leicester University Press, 1996.
- Baer, Marc David. *The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2010.
- Bakirtzis, Charalambos, and Mastora Pelli. "Are the mosaics in the Rotunda of Thessaloniki linked to its conversion to a Christian Church?" In *Niš and Byzantium (3-5 June 2010)*, edited by Miša Rakocija, 33-45. Niš: Niški kulturni centar, 2011.
- Bakondy, Vida. *Montagen der Vergangenheit. Flucht, Exil und Holocaust in den Fotoalben der Wiener Hakoah-Schwimmerin Fritzi Löwy*. Göttingen: Wallenstein, 2017. PhD diss., University of Vienna, 2016.
- Barnett, Margaret L. *British Food Policy during the First World War*. London: George Allen & Unwin, 1985.
- Bauer, Franz A. *Eine Stadt und ihr Patron. Thessaloniki und der Heilige Demetrios*. Regensburg: Schnell und Steiner, 2013.
- Becker, Jean-Jacques, ed., *Histoire culturelle de la Grande Guerre*. Paris: Armand Colin, 2005.
- Ben-Naeh, Yaron. *Jews in the Realm of the Sultans: Ottoman Jewish Society in the Seventeenth Century*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Bertin, Jacques. "Voir ou lire, un nouveau regard sur la cartographie." In *Cartes et figures de la terre*, edited by Jean-Hubert Martin, 2-8. Paris: Centre Georges Pompidou/Centre de Création Industrielle, 1980.
- Beurier, Joëlle. "Le 'photocombattant' ou la naissance d'un métier (1915-1918)." In *Les périodiques illustrés (1890-1940), Écrivains, artistes et photographes*, edited by Philippe Kaenel, 189-213. Paris: Infolio, 2011).
- Beurier, Joëlle. *Images et violence 1914-1918. Quand 'Le Miroir' racontait la Grande Guerre*. Paris: Nouveau Monde, 2007.
- Bodar, Antoine. "Huizinga's cultuurkritiek." In *Aspecten van Het Interbellum. Beeldende Kunst, Film, Fotografie, Cultuurfilosofie en Literatuur in de Periode tussen de twee Wereldoorlogen*, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 7, 8-36. Hague: SDU Uitgeverij, 1988, 1990.

- Boeckh, Katrin, and Sabine Rutar. *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*. Berlin, and Heidelberg: Springer, 2017.
- Bonzon, Thierry, and Belinda Davis, "Feeding the cities." In *Capital cities at war: Paris, London, Berlin 1914-1919*, edited by Jay Winter, and Jean-Louis Robert, 305-341. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Bonzon, Thierry. "Consumption and total warfare in Paris (1914-1918)." In *Food and conflict in Europe in the Age of Two World Wars*, edited by Frank Trentmann, and Flemming Just, 49-64. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2006.
- Boussenoit, Georges. "Le Drame du 1er décembre 1916 à Athènes." *Revue d'Histoire de la Guerre Mondiale* 1 (January 1938): 1-27.
- Braybon, Gail. *Women Workers in the First World War*. London: Routledge, 2013.
- Brenk, Beat. "The Mosaics of Thessaloniki: the state of the research." In *The Mosaics of Thessaloniki Revisited, Papers from the 2014 Symposium at The Courtauld Institute of Art*, edited by Antony Eastmond, and Myrto Hatzaki, 19-33. Athens: Kapon, 2017.
- Brocklehurst, Steven. "World War One: The dubious reputation of Maconochie's stew." accessed January 16, 2019, <https://www.bbc.com/news/uk-scotland-27118824>.
- Budgen, David. "Literature (Version 1.1)." In *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, edited by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2018-06-29, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/literature>.
- Burnet, Etienne. *La Tour Blanche. Armée d'Orient 1916-1917*. Paris: Ernest Flammarion, 1921.
- Bush Rebecca, and K. Tawny Paul. "Introduction." In *Art and Public History*, edited by Rebecca Bush, and K. Tawny Paul, 9-10. London, and Maryland: Rowman and Littlefield, 2017.
- Butcher, Tim. *The Trigger: Hunting the Assassin Who Brought the World to War*. New York: Grove Press, 2014.
- Calotychos, Vangelis. *Modern Greece: A Cultural Poetics*. New York: Berg, 2004.
- Canudo, Ricciotto. *Combats d'Orient: Dardanelles-Salonique: 1915-1916*. Paris: Hachette, 1917.
- Carmichael, Jane. *First World War Photographers*. London: Routledge, 1989.
- Casson, Stanley. "Excavations in Macedonia." *Annual of the British School at Athens* 24 (1921): 1-33.
- Casson, Stanley. "Excavations in Macedonia—II." *Annual of the British School at Athens* 26 (1925): 1-29.
- Casson, Stanley. "Excavations in Macedonia." *The Antiquaries Journal* 6, no. 1 (1926): 59-72.
- Chang, Tou Choong, and Shirlena Huang "Recreating place, replacing memory: Creative destruction at the Singapore River." *Asia Pacific Viewpoint* 46, no. 3 (2005): 267-280.
- Clergeau, Emmanuel. *Le Commandant de Roquefeuil en Grèce*. Paris: 1934.
- Clogg, Richard. "Academics at War: The British School at Athens during the First World War." *British School at Athens* 17 (2009): 163-177.
- Clunet, Édouard "L'arrestation des consuls ennemis à Salonique." *Le Temps*, January 5, 1916, 2.
- Coblentz, Paul. *Le silence de Sarraïl*. Paris: Louis Querelle, 1930.
- Cohan, John Alan. "An Examination of Archaeological Ethics and the Repatriation Movement Respecting Cultural Property (Part Two)." *Environ: Environmental Law and Policy Journal* 18, no. 1 (2004): 13-30.
- Collins, Douglas. *The Story of Kodak*. New York: Harry N. Abrams, 1990.
- Colonas, Vassilis S. "Salonique pendant la Première Guerre mondiale." In *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-18 April 2002*, Thessaloniki: IMXA, 2005, σ. 237-250.
- Cordonnier (général). *Ai-je trahi Sarraïl?* Paris: Les Étincelles, 1930.
- Cosmin, S. (pseudonym of Spyridon P. Phocas-Cosmetatos). *Diplomatie et Presse dans l'affaire grecque. 1914-1916*. Paris: Société mutuelle d'édition, 1921.
- Cosmin, S. (pseudonym of Spyridon P. Phocas-Cosmetatos). *L'Entente et la Grèce pendant la Grande Guerre (1914-1917)*, 2 Vols. Paris: Société mutuelle d'édition, 1926.
- Courby, Fernand, Joseph Chamonard, and Edouard Dhorme. "Corps Expéditionnaire d'Orient. Fouilles Archéologiques sur l'Emplacement de la Néropole d'Éléonte de Thrace." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 39 (1915): 135-240.
- Cousinéry, Esprit M. *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*. Paris: Imprimerie Royale, 1831.
- Ćurčić, Slobodan. *Some Observations and questions regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki*. Thessaloniki: 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 2000.
- Damaskos, Dimitris, and Dimitris Plantzos eds. *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-century*. Athens: Μουσείο Μπενάκη, 2008.
- Damm, Steffen, and Klaus Siebenhaar. *Ernst Litfaß und sein Erbe: eine Kulturgeschichte der Litfaßsäule*. Berlin: Bostelmann und Siebenhaar, 2005.
- Darracott, Joseph. *First World War Posters*. London: Imperial War Museum, 1972.
- Dartige du Fournet, Louis. *Souvenirs de guerre d'un amiral. 1914-1916*. Paris: Plon, 1920.
- Davis, Richard Harding. *With the French in France and Salonika*. New York: Charles Scribner's Sons, 1916.
- Dearmer, Mabel. *Letters from a Field Hospital*. London: Macmillan & co., 1915.
- Debray, Régis. *Vie et mort de l'image. Une histoire du regard en Occident*. Paris: Gallimard, 1992.
- Delilbaşı, Melek. "The Via Egnatia and Selânik (Thessalonica) in the 16th century." In *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, edited by Elizabeth Zachariadou, 69-70. Rethymno: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.
- Demm, Eberhard. "Propaganda and Caricature in the First World War." *Journal of Contemporary History* 28, no. 1 (January, 1993): 163-192.
- Đermanović, Božidar Đera. *Neulepšane istine*. Beograd: Epoha, 1940.
- Deuchar, Stephen. "Whose Art History? Curators, Academics, and the Museum visitor in Britain in the 1980s and 1990s." In *The Two Art Histories: The Museum and the University*, edited by Charles W. Haxthausen, 3-13. New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2002.
- Déville, Gabriel. *L'Entente la Grèce et la Bulgarie. Notes d'histoire et souvenirs*. Paris: Eugène Figuière, 1919.
- Devos, Emanuelle, and Béatrice De Pastre, eds. *Les couleurs du voyage: l'œuvre photographique de Jules Gervais-Courtellemont*. Paris: Paris musées, 2002.
- Dewey, Peter. *British Agriculture in the First World War*. Oxford, and New York: Routledge, 1989.
- Dewitz, Bodo von. "So wird bei uns der Krieg geführt!" *Amateurfotografie im Ersten Weltkrieg*. Hamburg: Tuduv 1989. PhD diss., University of München, 1985.
- Deygas, Ferdinand-Joseph, and Louis-Félix-Marie-François Franchet D'Esperey. *Capitaine F.J. Deygas. L'Armée d'Orient dans la guerre mondiale (1915-1919). (Dardanelles, Grèce, Macédoine, Albanie, Serbie, Bulgarie, Constantinople, Danube, Hongrie, Roumanie, Russie.) Préface du maréchal Franchet d'Espérey. Avec 9 croquis*. Mayenne: Impr. Floch, 1932.
- Deygas, Ferdinand-Joseph. *L'armée d'Orient dans la guerre mondiale (1915-1919)*. Paris: Payot, 1932.

- Diehl, Charles, and Henri Saladin. *Les Monuments Chrétien de Salonique*. Paris: Ernest Leroux, 1918.
- Dimitrijević, Kosta, ed. *Junaci srpske trilogije govore*. Beograd: Industrodidakta, 1971.
- Dombrowski, Nicole Ann. *Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or Without Consent*. New York: Garland, 1999.
- Đorđević, Svetozar A. *Kroz ratne vihore. Prvi svetski rat i srpska avijatika*. Beograd: Štamparsko-izdavačko preduzeće PTT, 1967.
- Draškić, Panta. *Moji memoari*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1990.
- Driaault, Édouard. *Le Roi Constantin*. Versailles: αυτοέκδοση, 1930.
- Dupuis, Charles. "L'Institut de droit International (session de Gand Septembre 1906)." *Revue générale de droit international public* (1907): 370-392.
- Étienne, Roland. "L' École Française d' Athènes, 1846-1996." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120-121 (1996): 3-22.
- Facon, Patrick. "Soldats Français de l'armée d'Orient. 1915-1919. Recherches sur le moral et approche des mentalités," PhD diss., Université Paris X-Nanterre, 1977-1978.
- Farnoux, Alexandre. "Archaeology and the Armée d'Orient." In *Archaeology Behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years (1912-1922)*, exhibition catalogue, edited by Polyxeni Adam-Veleni, and Angeliki Koukouvou, 86-89. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012.
- Fell, Alison S., and Christine E. Hallett. *First World War Nursing: New Perspectives*. New York: Routledge, 2013.
- Fine, John Van Antwerp. *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1994.
- Foch, Ferdinand. *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de 1914-1918*. Paris: Plon, 1931.
- Fontes Turcici Historiae Bulgaricae, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), "Fragment de registre détaillé des habitants de Salonique, datant du début du XVIe s.". *Izvori za Bulgarskata Istorija* 16: Turski Izvoru za Bulgarskata Istorija, III (=Faksimileta). Sofia: Bulgarska Akademija na Naukite, 1972.
- Fotiadis, Michael. "Imagining Macedonia in Prehistory, ca. 1900-1930." *Journal of Mediterranean Archaeology* 14, no. 2 (2001): 115-135.
- Franc, Martin. "Bread from Wood: Natural Food Substitutes in the Czech Lands during the First World War." In *Food and War in Twentieth Century Europe*, edited by Ina Zweiniger-Bargielowska, Rachel Duffett, and Alain Drouard, 73-84. London and New York: Routledge, 2016.
- Frangulis, Antonios F. *La Grèce et la crise mondiale*. Paris: Félix Alcan, 1926.
- Frapié, Henri. *Jours d'Orient: [roman]*. Paris: Baudinière, 1931.
- Frappe, Jean-José. *A Salonique sous l'oeil des dieux! [roman]* Paris: Ernest Flammarion, 1917.
- Freedberg, David. *The Power of images: Studies in the History and Theory of Response*. Chicago, and London: The University of Chicago Press, 1989.
- Fréris, Georges. "Thessalonique à travers les récits romanesques français de la Première Guerre mondiale." In *La France et la Grèce dans la Grande Guerre. Actes du colloque tenu en novembre 1989 à Thessalonique*, 179-190. Thessaloniki: Université de Thessalonique. Département d'Histoire et d'Archéologie – Institut d'Histoire des conflits contemporains 1992.
- Galiniki, Styliana. "The gentrification of memory. The past as a social event in Thessaloniki of the early 21st century." In *Contested Antiquity*, edited by Esther Solomon, 165-193. Bloomington: Indiana University Press, 2021.
- Gardner, Ernest Arthur, and Stanley Casson. "§ II. Antiquities Found in the British Zone 1915-1919." *The Annual of the British School at Athens* 23 (1919): 10-41.
- Garraud, René. "Rapport à la Société générale des prisons sur l'application du droit pénal aux faits de la guerre et sa discussion." *Revue pénitentiaire et de droit pénal* 40 (1916): 27.
- Gatrell, Peter. *Russia's First World War. A social and economic history*. London and New York: Routledge 2014.
- Ginzburg, Carlo. *The Cheese and Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. Translated by John Tedeschi, and Anne Tedeschi. Baltimore: The John Hopkins University, 1992.
- Goff, Alexander, and Hugh Alderson Fawcett. *Macedonia, a plea for the primitive*. London: John Lane, 1921.
- Guenard, Albert. *Sur les routes d'exil. Heures de Macédoine*. Paris: Leroux, 1919.
- Guillot, Hélène. "La section photographique de l'armée et la Grande Guerre," *Revue historique des armées* 258 (2010). <http://journals.openedition.org/rha/6938>.
- Guillot, Hélène. "Le métier du photographe militaire pendant la Grande Guerre." *Revue historique des armées* 265, no. 1 (2011): 87-102.
- Guillot, Hélène. *Images Interdites de la Grande Guerre*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, and Ivry-sur-Seine: Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense, 2014.
- Hélène Guillot, *Les soldats de la mémoire. La section photographique de l'armée, 1915-1919*. Paris: Presses Universitaires de Paris Nanterre, 2017.
- Gunther, André. *Paris 14-18, la guerre au quotidien, photographies de Charles Lansiaux*. Paris: Bibliothèques de Paris, 2014.
- Hamard, Bruno. "Le rôle des troupes de Salonique dans la victoire alliée de 1918." In *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkan Studies and the National Research Foundation Eleftherios K. Venizelos*. Thessaloniki, 16-18 April 2002, 309-319. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 2005.
- Hamard, Bruno. "Quand la victoire s'est gagnée dans les Balkans: l'assaut de l'armée alliée d'Orient de septembre à novembre 1918," *Guerre mondiale et conflits contemporains* 184 (October 1996): 29-42.
- Hamilakis, Yannis. "The 'Other Parthenon': Antiquity and National Memory at Makronisos." *Journal of Modern Greek Studies* 20, no. 2 (2002): 326-327.
- Hamilakis, Yannis. "Decolonizing Greek archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique." In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, edited by Dimitris Damaskos, and Dimitris Plantzos, 273-284. Athens: Benaki Museum, 2008.
- Hamilakis, Yannis. "Indigenous archaeologies in Ottoman Greece," In *Scramble for the Past: The Story of Archaeology in the Ottoman Empire 1733-1914*, edited by Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, and Edhem Eldem, 49-69. Istanbul: SALT, 2011.
- Hamilakis, Yannis and Eleanna Yalouri. "Antiquities as symbolic capital in modern Greek society." *Antiquity* 70, no. 267 (1996): 117-129.
- Hamlin, David. "The fruits of occupation: food and Germany's occupation of Romania in the First World War," *First World War Studies* 4, no. 1 (March 2013): 81-95.
- Hardach, Gerd. *First World War: 1914-1918*. Berkeley Los Angeles CA: University of California Press, 1981.
- Hébrard, Ernest. "Les Travaux du Service Archéologique de l' Armée d' Orient à l' Arc de Triomphe 'de Galère' et à l' Église Saint-Georges de Salonique (I-VIII)." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 44, no. 1 (1920): 5-40.
- Hekimoglou, Evangelos. "Influences de la présence alliée à Thessalonique (1915-1918)." In *L'Armée d'Orient dans les Balkans; témoignages archéologiques d'un hôpital à Thermi/Sédès*, edited by Anastasios Antonaras, and Ioannis Motsianos, 51-63. Thessaloniki: Musée de la Civilisation Byzantine, 2012.
- Hekimoglou, Evangelos. *The immortal Allatini: Ancestor and relatives of Noemie Allatini-Bloch (1860-1928)*. Thessaloniki: Jewish Community of Thessaloniki, 2012.

- Hekimoglou, Evangelos. "Some Notes on the Muslim vakfs in Ottoman Thessaloniki (Selânik)." *Defterology Festschrift in Honor of Heath Lowry*, Special Issue edited by Cemal Kafadar and Gönül A. Tekin, *Journal of Turkish Studies* 40 (Δεκέμβριος 2013): 151-168.
- Hekimoglou, Evangelos. "Destruction and reconstruction of Thessaloniki's class structure, 1912-1940." στο *Thessaloniki, a City in Transition, 1912-2012*, edited by Dimitris Keridis, and John Kiesling. London, and New York: Routledge, 2020.
- Helsey, Édouard. *Les aventures de l'armée d'Orient*. Paris: La Renaissance du Livre, 1920.
- Herzfeld, Michael. "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism." *South Atlantic Quarterly* 101, no. 4 (Fall 2002): 899-926.
- Heurtley, Walter Abel. "Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia, 1925, 1926." *Annual of the British School at Athens* 27 (1926): 1-66.
- Heurtley, Walter Abel. "A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorian Invasion." *Annual of the British School at Athens* 28 (1927): 158-194.
- Heurtley, Walter Abel. *Prehistoric Macedonia: An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1939.
- Heurtley, Walter Abel, and O. Davies. "Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia, 1925, 1926: Part I. (B.S.A. XXVII. Pp. 1-66). Corrigenda and Addenda." *Annual of the British School at Athens* 28 (1927): 195-200.
- Heurtley, Walter Abel., and Courtenay Arthur Raleigh Radford. "Two Prehistoric Sites in Chalcidice." *Annual of the British School at Athens* 29 (1928): 117-186.
- Heurtley, Walter Abel., and Courtenay Arthur Raleigh Radford. "Report on Excavations at the Toumba of Saratsé, Macedonia, 1929." *Annual of the British School at Athens* 30 (1930): 113-150.
- Heurtley, Walter Abel., and Courtenay Arthur Raleigh Radford. "Two Prehistoric Sites in Chalcidice (B.S.A. XXIX). Corrigenda." *Annual of the British School at Athens* 30 (1930): 150.
- Heuzey, León Alexandre. *Le Mont Olympe et l'Acarnanie: Exploration de ces Deux Régions, Avec l'Étude de Leurs Antiquités, de Leurs Populations Anciennes et Modernes, de Leur Géographie et de Leur Histoire*. Paris: Didot, 1860.
- Heuzey, León Alexandre, and Honoré Daumet. *Mission Archéologique de Macédoine*. Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie., 1876.
- Higonnet, Margaret Randolph, Jane Jenson, Sonya Michel, and Margaret Collins Weitz. *Behind the lines: gender and the two world wars*. New Haven: Yale University Press, 1987.
- Higonnet, Margaret. "X-Ray Vision: Women Photograph War." *Miranda* 2 (2010), <https://doi.org/10.4000/miranda.1085>.
- Hirschfeld, Gerhard, Gerd Krumeich, and Irina Renz, eds. Brill's *Encyclopedia of the First World War*. Leiden: Brill, 2012.
- Holme, Charles, ed. *The war depicted by distinguished British artists*. London: The Studio, 1918.
- Holzer, Anton. *Die andere Front. Fotografie und Propaganda im Ersten Weltkrieg*. Darmstadt: Primus, 2012.
- Horne, John. "A 'Civilizing Work': The French Army in Macedonia, 1915-1918." In *Militarized Cultural Encounters in the Long Nineteenth Century: Making War, Mapping Europe*, edited by Joseph Clarke and John Horne, 319-341. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Hudgins, Nicole. *Hold Still, Madame: Wartime Gender and the Photography of Women in France During the Great War*. St. Andrews: Centre for French History and Culture of the University of St. Andrews, 2014.
- Hurwitz, Samuel J. *State Intervention in Great Britain: Study of Economic Control and Social Response, 1914-1919*. London: Routledge, 1968.
- Inalcik, Halil. "The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City." *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-70): 229-249.
- Ionescu, Adrian-Silvan. *La Grande Guerre: la photographie sur le front roumain 1916-1919*. Bucarest: Editura Institutului cultural roman, 2014.
- Ivković, Stojan. *Ratni dnevnik: 1915-1918: albanska golgota, Krf, Solunski front – rovovska borba i proboj*. Beograd: A.S. Ivković, 1998.
- Jeftović-Polimac, Dimitrije. *Kroz pakao u slobodu: dvadesetpetogodišnjica Krf-a i Vida – ostrva smrti*. Beograd: Obzor, 1941.
- Jeanneney, Jean-Noël. "Les Archives des Commissions de Contrôle postal aux Armées (1916-1918). Une source précieuse pour l'histoire contemporaine de l'opinion et des mentalités." *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 15, no. 1, (January -March 1968): 209-233, https://www.persee.fr/doc/rhmc_0048-8003_1968_num_15_1_3340.
- Joffre, Joseph. *Mémoires du Maréchal Joffre. 1910-1917*. Paris: Plon, 1932.
- Jolivet-Lévy, Catherine. "Gabriel Millet (1867-1953), le Mont-Athos et la 'Collection Chrétienne et Byzantine' de l'École Pratique des Hautes Études." In *Mount Athos at the Years of Liberation. Round Tables "Nazarene Painting." "Tribute to Gabriel Millet." Proceedings of the 7th International Scientific Conference. Θεσσαλονίκη 23-25 Νοέμβριου 2012. Thessaloniki 23-25 November 2012*, 335-433. Thessaloniki: Αγιορειτική Εστία, 2013.
- Kaluderović, Ivo. *Moj dnevnik u izgnanstvu, bez domovine: odzivi tužnih uspomena*, τ. 1. Geneva: Srpska trgovačka štamparija, 1919.
- Kanatselou, Aikaterini, and Andrew Shapland. "Eustratios Pelekidis and the British Salonica Force Museum." In *A Century of Research in Prehistoric Macedonia, Proceedings of the International Conference, Archaeological Museum of Thessaloniki, 22-24 November 2012*, edited by Evangelia Stefani, Nikos Merousis, and Anastasia Dimoula, 91-100. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki.
- Karady, Victor. "Les Universités de la Troisième République." In *Histoire des universités en France*, edited by Jacques Verger, 323-365. Toulouse: Privat, 1986.
- Karamanolakis, Vangelis. "University of Athens and archaeological studies: the contribution of archaeology to the creation of a national past." In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, edited by Dimitris Damaskos, and Dimitris Plantzos, 185-195. Athens: Μουσείο Μπενάκη, 2008.
- Kavanagh, Gaynor. "Museum as memorial: The origins of the Imperial War Museum." *Journal of Contemporary History* 23, no. 1 (1988): 77-97.
- Kavanagh, Gaynor. *Museums and the First World War: A social history*. Leicester: Leicester University Press, 1998.
- Kefalidou, Eurydice. "Karabournaki of Thessaloniki." In *Archaeology Behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years (1912-1922)*, exhibition catalogue, edited by Polyxeni Adam-Veleni, and Angeliki Koukouvou, 94-97. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012.
- Kitsikis, Dimitri. *Propagande et pressions en politique internationale. La Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920)*. Paris: PUF, 1963.
- Kohl, Philip L. "Nationalism and archaeology: on the constructions of nations and the reconstructions of the remote past." *Annual Review of Anthropology* 27 (1998): 223-246.
- Koskenniemi, Martti. *The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of Modern International Law*. Cambridge: Cambridge UP, 2002.
- Kotsakis, Konstantinos. "Trenches, Borders and Boundaries. Prehistoric Research in Greek Macedonia." In *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, edited by Andrew Shapland, and Evangelia Stefani. British School at Athens - Modern Greek and Byzantine Studies, 57-68. London, and New York: Routledge, 2017.
- Kotsakis, Kostas. "The past is ours: images of Greek Macedonia." In *Archaeology under Fire: Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and Middle East*, edited by Lynn Meskell, 44-67. London: Routledge, 1998.
- Kotzageorgis, Phokion P. "Two vakfiyyes of Mara Branković." *Recueil de Chilandar* 11 (2004): 306-322.
- Koukouvou, Angeliki. "The formation of the collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki and the exhibition: 'Archaeology behind battle

- lines': a dialogue." In *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, edited by Andrew Shapland, and Evangelia Stefani. British School at Athens - Modern Greek and Byzantine Studies, 261-280. London, and New York: Routledge, 2017.
- Koumaridis, Yannis. "Urban Transformation and De-Ottomanization in Greece." *East Central Europe* 33, no.1-2, (2006): 213-242.
- Koutsogiannis, Thodoris. "L'Image des antiquités helléniques chez les 'antiquaires' français des Lumières." In *De Platon à Voltaire et Korais: La Philosophie grecque ancienne et les Lumières, Exposition Musée Archéologique de Thessalonique, 12 Octobre 2012 – 27 Janvier 2013*, edited by Polyxeni Adam-Veleni, Evangelia Stefani, and Katerina Mavromichali, 29-33. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012.
- Katsaridou, Iro, and Ioannis Motsianos, eds. *Into the Vortex of the Great War: Thessaloniki of the Armée d'Orient (1915-1918), exhibition catalogue*. Thessaloniki: Museum of Byzantine Culture, 2017.
- Krempf, Thérèse. "Le service archéologique de l'armée d'Orient, une archéologie en guerre." *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 46 (2017): 77-90.
- Kugeas, Sokrates. "Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessaloniki aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts." *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1919): 143-163.
- La Bourguignotte: journal intermittent: organe humoristique et intranchisant [sic] des poilus de la Woëvre joyeuse en général et du 227e de ligne en particulier / administration: Sergent Albert Muhlemann, Caporal-Fourrier André Schwab, Sapeur Eugène Piron.* [s.n.] (Paris), 1917. Accessed August 1, 2019, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1040785s>.
- Langthaler, Ernst. "Dissolution before dissolution: The Crisis of Wartime Food Regime in Austria Hungary." In *Environmental Histories of the First World War*, edited by Richard P. Tucker, Tait Keller, John Robert McNeill, and Martin Schmid, 38-61. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lafon, Alexandre. "La photographie privée de combattants de la Grande Guerre: perspectives de recherche autour de la camaraderie." *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 91, no. 3 (2008): 42-50.
- Lafon, Alexandre. *La camaraderie au front 1914-1918*. Paris: Armand Colin, 2014.
- Lagopoulos, Ph. Alexandros "Monumental urban space and national identity: the early twentieth century new plan of Thessaloniki." *Journal of Historical Geography* 31 (2005): 61-77.
- Lake, Harold. *Campaigning in the Balkans*. New York: Robert M. McBride & Company, 1918.
- La Mazière, Pierre. *L'Hôpital Chirurgical Flottant: Dardanelles, Moudros, Athènes, Salonique*. Paris: Albin Michel, 1919.
- Lapradelle, Albert Geouffre de, and Nicolas Politis. "La deuxième conférence de la Paix. Origine. Convocation. Organisation." *Revue générale de droit international public* 16 (1909): 385-437.
- Larcher, Maurice. *La Grande Guerre dans les Balkans*. Paris: Payot, 1929.
- Larrouy, Maurice. Les vagabonds de la gloire. *Campagne d'un croiseur (août 1914-mai 1915) / René Milan*. Paris: Plon-Nourrit et Cie, 1916. Accessed August 1, 2019, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6518890b>.
- Lars, Lih T. *Bread and Authority in Russia, 1914-1921*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Leake, William Martin. *Travels in Northern Greece*. London, 1835.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Malden, and Oxford: Blackwell, 1991.
- Lemonidou, Elli. "Entre information et propagande: la Grèce dans la presse britannique et française pendant la Première Guerre mondiale." *Revue LISA/LISA e-journal* IV, no. 3 (2006): 17-28.
- Lemonidou, Elli. "La Grèce vue de France pendant la Première Guerre mondiale, entre censure et propagandes." PhD diss., Université Paris IV-Sorbonne, 2007.
- Lemonidou, Elli. "La Grèce à la Une pendant la Grande Guerre." *Cahiers balkaniques* 41 (2013): 181-200, <http://ceb.revues.org/3969>.
- Lemonidou, Elli. "L'Armée d'Orient en Grèce." In *Front d'Orient. 1914-1919, les soldats oubliés*, edited by Jean-Yves Le Naour, 49-55. Marseille: Éditions Gausson, 2017.
- Lemonidou, Elli. "Une neutralité inflammable ou quand tous désiraient la Grèce en tant qu'alliée." In *1914: neutralités, neutralismes en question*, edited by Ineke Bockting, Béatrice Fonck, and Pauline Piettre, 109-119. Bern: Peter Lang, 2017.
- Lemonidou, Elli. "La Première Guerre mondiale des Grecs: une guerre oubliée." In *Cent and après: La mémoire de la Première Guerre mondiale*, edited by Elli Lemonidou. Athens: École française d'Athènes, 2018.
- Lemonidou, Elli. "La Grèce vue par la France dans le premier après-guerre, d'après les archives françaises (1919-1924)." In *France-Grèce, 1915-1995: archives, histoire, mémoire*, edited by Maximilien Girard. Paris: Archives Nationales, 2019 (in press).
- Le Naour, Jean-Yves, ed. *Front d'Orient: 1914-1919, les soldats oubliés: actes du colloque européen Le front d'Orient, 14-19, les soldats oubliés, tenu les 12 et 13 décembre 2014 à l'auditorium du Musée d'histoire de Marseille*. Marseille: Editions Gausson, 2016.
- Le Naour, Jean-Yves, ed. *Front d'Orient. 1914-1919, les soldats oubliés*. Marseille: Éditions Gausson, 2017.
- Leontaritis, George B. *Greece and the Great Powers. 1914-1917*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974.
- Leontaritis, George B. *Greece and the first world war: from neutrality to intervention, 1917-1918*. New York: Columbia University Press, 1990.
- Lepoittevin, Anne. "Le silence aveugle: la censure de la photographie pendant la Grande Guerre." *Maîtrise in History*, Université de Paris Nanterre, 2003.
- Leveque, J. "Les coutumes chrétiennes de Macédoine." *Cahiers d'Orient* (Ancienne Revue Franco-Macédonienne) 1 (July, 1918): 1-72.
- Lewis, Mark. *The birth of the New Justice: the internationalization of Crime & Punishment 1919-1950*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Libermann, Henri, and Paul Margueritte. *Face aux Bulgares*. Paris: Berger-Levrault, 1917.
- Lowe, Adam. "To See the World in a Square of Black." In *Iconoclasm. Beyond the Image Wars in Science, Religion, and Art*, edited by Bruno Latour, and Peter Weibel, 544-567. Cambridge MA: MIT Press, 2002.
- Lowenthal, David. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997.
- Lüdtke, Alf, ed. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Maccas, Léon. "Les événements d'Athènes des 1er et 2 décembre 1916." *Revue des Deux Mondes* XXXVIII (March-April 1917): 96-135.
- Maccas, Léon. "La Grèce et l'Entente (1914-1917)." *Revue générale de droit international public* 25 (1918): 29-75, and 154-222.
- Maccas, Léon. "La Grèce et la Serbie." *Revue générale de droit international public* 26 (1919), 419-483.
- Mahir Metinsoy, Elif. "Writing the History of Ordinary Ottoman Women during World War I." *Aspasia*. 10, no. 1 (2016): 18-39. <https://doi:10.3167/asp.2016.100103>.
- Mahir Metinsoy, Elif. *Ottoman Women during World War I Everyday Experiences, Politics, and Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Maja Godina Golija, "Hunger and Misery: The influence of the First World War on the diet of Slovenian Civilians." In *Food and War in Twentieth Century Europe*, edited by Ina Zweiniger-Bargielowska, Rachel Duffett, and Alain Drouard, 85-98. London and New York: Routledge, 2016.
- Mamy, Henri. "Le cryptographe Kronberg." *Le Génie civil: revue générale des industries françaises et étrangères* 25 (October 1890): 396-397.
- Manitakis, Nicolas. "L'Essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des États-nations. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)." PhD diss., EHESS Paris, 2004.

- Marcilhac, Félix. Paul Jouve. *Peintre, Sculpteur, Animalier*. Paris: Editions de L' Amateur, 2005.
- Marder, Brenda L. *Stewards of the Land. The American Farm School and Modern Greece*. New York: Boulder, 1979.
- Maridort, Pierre. *En Macédoine (1915-1917): Salonique, Vatilik, Kirec, Banitz, Urbeni, Sakulevo, Zélouva. Rouen, le paludisme, quelques plantes trouvées en Macédoine*. Paris: Fischbacher, 1918.
- Marković, Milorad. *Ratni dnevnici: 1912-1918*. Beograd: Vuk Karadžić, 1977.
- Marković, Petar. *Iz minulih dana: uspomene iz 1915., 1916., 1917. i 1918 god.* Beograd: Ministarstvo Vojno i Mornarice, 1920.
- Massis, Henri and Édouard Helsey, *La trahison de Constantin*. Paris: Nouvelle Librairie nationale, 1920.
- Matejić, Milutin. "Tera vojska politiku." In *Tri sile pritisle Srbijicu*, edited by Dragutin Paunić, 174-185. Beograd: Narodna knjiga, 1988.
- Matthieu, René-Hubert. "Des Hellénistes en Guerre." *Revue historique des armées* 261 (2010): 88-105.
- Maufrais, Louis. *J'étais médecin dans les tranchées 2 août 1914-14 juillet 1919*. Paris: Robert Laffont, 2008.
- Mazower, Mark. "Archaeology, nationalism and the land in modern Greece." In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, edited by Dimitris Damaskos, and Dimitris Plantzos, 33-41. Athens: Μουσείο Μπενάκη, 2008.
- Mélas, Georges M. *L'ex-roi Constantin. Souvenirs d'un ancien secrétaire*. Paris: Payot, 1921.
- Mendel, Gustave. "Les Travaux du Service Archéologique de l' Armée Française d' Orient." *Comptes Rendus des Séances de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 62, no. 1 (1918): 9-17.
- Mérignhac, Alexandre. "De la Sanction des infractions au droit des gens commises au cours de la guerre européenne par les empires du centre." *Revue générale de droit international public* 24 (1917): 5-56.
- Mermeix (pseudonym of Gabriel Terrail), *Le Commandement unique*, vol. II : *Sarrail et les Armées d'Orient*. Paris: Paul Ollendorff, 1920.
- Messinger, Gary, S. *British propaganda and the state in the First World War*. Manchester: Manchester University Press, 1992.
- Mijatović, Stanoje. *Iz rata u rat: ratni dnevnik 1912-1920*. Beograd: Potez, 2004.
- Mikić, Sava. *Nedovršeni memoari*. Beograd: Stručna knjiga, 2000.
- Milan, René. *Les vagabonds de gloire, Trois Étapes, L' Armée d' Orient, L' Aviation maritime, L' Italie*. Paris: Librairie Plon, 1917.
- Military Photo: *Balkan Wars 1912-1913*. Sofia: National Museum of Military History, 2012.
- Miller, Emmanuel. *Le Mont Athos, Vatopédi, l'île de Thasos*. Paris: Ernest Leroux, 1889.
- Millet, Gabriel. *Monuments de l'Athos relevés avec le concours de l'armée française ise d'Athènes*. Paris: E. Leroux, 1927.
- Mitrakos, Alexandre. *France in Greece during World War I*. Columbia University Press, 1982.
- Molho, Michaël. *Les Juifs de Salonique à la fin du XVIe siècle. Synagogues et patronymes*. Clermont-Ferrand: La Française de l'Édition et l'Imprimerie, 1991.
- Morgan, Catherine. "The British Salonika Force, the British School at Athens, and the Archaic-Hellenistic Archaeology of Macedonia." In *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, edited by Andrew Shapland, and Evangelia Stefani, 121-58. London, and New York: Routledge, 2017.
- Mourélos, Yiannis. *L'intervention de la Grèce dans la Grande Guerre (1916-1917)*. Athens: Institut Français d'Athènes, 1983.
- Nedić, S. "Solunska hronika. 1. Dve-tri reči o saobraćaju." *Krfski zabavnik*, 15 July 1917, 5-6.
- Nedić, S. "Solunska hronika. 3. Grob vojvode Dojčina." In *Krfski zabavnik: dodatak Srpskih novina*, edited by Milivoj Nenin, 99-103. Banja Luka: Besjeda, 2005.
- Nehama, Joseph. *Histoire des Israélites de Salonique, vol. 1, La communauté Sefaradite, période d'installation (1492-1536)*. Thessaloniki: Librairie Molho, 1935.
- Nicolas Politis, "L'Institut du droit international." *Revue de la Paix* 12 (December 1908): 280-281.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire." *Representations* 26 (1989): 7-24.
- Offer, Avner. *The First World War. An Agrarian Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Offner, Raymond. *Balkans*. Paris: E. Figuière, 1932.
- Olive Edis Project Through the Lens of Britain's First Female War Photographer." Accessed October 12, 2020, <http://oliveedisproject.wordpress.com/>
- Owen, Harry Collinson. *Salonica and after: the Side Show that Ended the War*. London: Hodder and Stoughton, 1919.
- Padfield, Peter. *War Beneath The Sea*. New York: John Wiley & Sons, 1995.
- Papadaki, Marilena. "The Government Intellectuals: Nicolas Politis-An Intellectual Portrait." *European Journal of International Law* 23 (2012): 221-231.
- Papadaki, Marilena. "Nicolas Politis (1872-1942): La science au service de la construction d'une société internationale entre ordre et liberté." PhD diss., EHESS Paris, 2016.
- Papastathis, Charalampos. "The Fire of Salonica and the Allies." In *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War: Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-18 April 2002*, 261-271. Thessaloniki: IMXA, 2005.
- Papastathis, Charalambos. "Introduction." In Charalambos K. Papastathis, and Evangelos A. Hekimoglou, *The Great Fire of Thessaloniki (1917)*. Thessaloniki: E.N. Manos Ltd, 2010.
- Papastathis, Charalampos K., and Evangelos A. Hekimoglou. *The Great Fire of Salonika, August 1917*. Salonika: E. N. Manos Ltd, 2010.
- Pavlović, Dragiša. "Osam godina vojevanja." In *Srbijico, dušo gorka: priče Solunaca*, edited by Dragutin Paunić, 17-32. Beograd: Narodna knjiga, 1988.
- Perren, Richard. "Farmers and consumers under strain: allied meat supplies in the First World War," *The Agricultural History Review* 53, no. 2 (2005): 212-228.
- Plantzos, Dimitris. "Archaeology and Hellenic Identity, 1896-2004: the frustrated vision." In *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, edited by Dimitris Damaskos, and Dimitris Plantzos, 11-30. Athens: Benaki Museum, 2008.
- Poincaré, Raymond. *Au service de la France*. Paris: Plon, 1931.
- Poirrier, Philippe. *Les enjeux de l'histoire culturelle*. Paris: Éd. du Seuil, 2004.
- Poirrier, Philippe. *L'histoire culturelle: un "tournant mondial" dans l'historiographie?* Dijon: Editions Universitaires de Dijon, 2008.
- Politis, Nicolas. *La neutralité et la paix*. Paris: Librairie Hachette, 1935.
- Pollock, Griselda. *Vision and Difference: Feminism, Femininity and Histories of Art; with a New Introduction by the Author*. London: Routledge, 2006.
- Pope, Daniel. "The Advertising Industry and World War I." *The Public Historian* 2, no. 3 (Spring, 1980): 4-25.
- Popović, Velimir, "Na Krfu (fragmenti iz dnevnika)." In *Golgota i Vaskrs Srbije: 1916-1918*, edited by Kosta Todorović, 98-101. Beograd: BIGZ, 1971.
- Pradier-Foedéré, Paul. *Le droit international public européen et américain*, VII. Paris: Pedone, 1906.
- Price, W. H. Crawford. *The Balkan Cockpit: the Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia*. London: T. W. Laurie, 1914.
- Price, Ward G. *The Story of the Salonica Army*. New York: Edward J. Clode, 1918.
- Proctor, Tammy M. *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War*. New York: New York University Press, 2006.
- Prodanović, Mileta. *Ratni dnevnik 1914-1918*. Gornji Milanovac: Dečije novine, 1994.

- Prost, Antoine. "Avant-propos." In *Vu du front: représenter la Grande Guerre*, edited by Sarah Houssin-Dreyfuss, 11. Paris: Somology, 2014.
- Protić, Boško, ed. *Leptir na bajonetu Jerotija Pavlovića*. Beograd: Tenduro menadžment, 2014.
- Puau, René. *Ainsi partit Vénizélos...* Paris: 1923.
- Quella-Villeger, Alain. *Belles et Rebelles, le roman vrai des Chateau-Tinayre*. Bordeaux : Aubéron, 2000.
- R(ober) L(aurent) V(ibert). "Salonique et l'art français." *Revue Macédonienne* 3 (June 1916): 78-94.
- Rajs, Arčibald. *Pisma sa srpsko-makedonskog fronta*. Translated by Sava Mikić. Tuzla: J. Petrović, 1924.
- Rajs, Arčibald. *Šta sam video i proživio u velikim danima. Saopštenja jednog prijatelja iz teških vremena*, trans. Veljko Milićević. Beograd: Državna štamparija Kraljevine SHS, 1928.
- Rapisardi-Mirabelli, Andrea. "Notices bibliographiques." *Revue de droit international et de législation comparée* (1921): 597-601.
- Rašić, Vojislav. *Sa viteških majskih grobova u Solunu. Jedan potez iz srpsko-jelinske zajednice*. Novi Sad: štamparija Karadžić, 1919.
- Regnault, Charles. *La Conquête d'Athènes (juin-juillet 1917)*. Paris: L. Fournier, 1919.
- Regnault, Charles. *Charles Jonnart, gouverneur Général de l'Algérie*. Paris: Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, 1933.
- Renault, Louis. "Rapport à la Société générale des prisons sur l'application du droit pénal aux faits de la guerre et sa discussion," *Revue pénitentiaire et de droit pénal*, séance du 19 janvier 1916, 33.
- René-Hubert, Matthieu. "L'Instruction sur la Conservation et la Recherche des Antiquités, à Propos d'une Instruction Originale de l'État-Major de l'Armée d'Orient." *Revue Historique des Armées* 226, no. 1 (2002): 71-80.
- Revue Franco-Macédonienne* 3 (June 1916): 47-50.
- Rey, Léon. "Observations sur les Premiers Habitats de la Macédoine [Recueillies par le Service Archéologique de l'Armée d'Orient 1910-1919 (Région de Salonique)]." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 41-43 [1917] (1921): 1-308.
- Rey, Léon. "Observations sur les premiers habitats de la Macédoine." *Bulletin de correspondance hellénique* 41-43 (1917-1919): 1-176.
- Rey, Léon. "Observations Sur Les Sites Préhistoriques et Protohistoriques de la Macédoine." *Bulletin de Correspondance Hellénique* 40 [1916] (1920): 257-292.
- Rey, Léon. "La Nécropole de Mikra-Karaburun Prés de Salonique." *Albania* 2 (1927): 48-57.
- Rey, Léon. "La Nécropole de Mikra-Karaburun Prés de Salonique." *Albania* 3 (1928): 60-66.
- Rey, Léon. "La Nécropole de Mikra-Karaburun Prés de Salonique." *Albania* 4 (1932): 67-76.
- Rey, Léon. "Bohemitsa." *Albania* 4 (1932): 40-61.
- Ricœur, Paul. *Freud and philosophy: An Essay on Interpretation*. Translated by Denis Savage. New Haven: Yale University Press, 1970.
- Rolland, Louis. "Les pratiques de la guerre aérienne dans le conflit de 1914 et le droit des gens." *Revue générale de droit international public* 23 (1916): 497-604.
- Roscoe, Jane, and Craig Hight. *Faking it. Mock-documentary and the subversion of factuality*. Manchester, and New York: Manchester University Press, 2001.
- Roussel, Pol. *Salonique au temps de la campagne d'orient*. Paris: Chiron, 1925.
- Sachsse, Rolf. "Marie Goslich –A Socially Committed Woman in the Imperial Age, Armed with a Typewriter and a Camera." In *Marie Goslich*, edited by Krystyna Kauffmann, 319-340. Dortmund: Kettler, 2016.
- Sachsse, Rolf. "Vom Werden und Sein eines Photographen." In *Hermann Claasen: Werkverzeichnis Bd. 5: Landschaft.*, edited by Klaus Honnef, and Rolf Sachsse, 17-59. Köln: Rheinland-Verlag, 1999.
- Saint-Ramond Roussanne, Francine. "La Campagne d'Orient 1915-1918. Dardanelles-Macédoine d'après les témoignages de combattants. Des premiers départs vers Dardanelles fin février 1915 à l'armistice bulgare du 29 septembre 1918." PhD diss., Université Paris X-Nanterre, 1996-1997.
- Saint-Ramond, Francine. *Les désorientés: expériences des soldats français aux Dardanelles et en Macédoine, 1915-1918*. Paris: Inalco Presses, 2019.
- Sandiford, Roberto. "La neutralité aérienne." *Revue générale de droit international public* 39 (1932): 739-775.
- Saripani, Vasiliki. "Death, Feasting and Political Ideology in the Archaic Macedonian Kingdom." In *Constructing Social Identities in Early Iron Age and Archaic Greece*, edited by Athena Tsingarida, and Irene S. Lemos, 73-134. Bruxelles: CReA-Patrimoine, 2017.
- Sarrail, Maurice. *Mon commandement en Orient. (1916-1918)*. Paris: Flammarion, 1920.
- Şaşmaz, Musa. "Analysis of the Population Table of the Census of Salonica of 1903-1904." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5 (1994): 349-377.
- Satrazanis, Antoine D. *Témoignages de la présence de l'Armée Française à Thessalonique pendant la Première Guerre Mondiale (1915-1918)*. Thessaloniki: Centre d'Histoire de Thessalonique, 2015.
- Savage, Kirk. *Monument Wars: Washington, D.C., the National Mall and the Transformation of the Memorial Landscape*. Berkeley, and Los Angeles: University of California Press, 2009.
- Schiavon, Max. *Le Front d'Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915-1918*. Paris: Tallandier, 2014.
- Schmidt, Hubert. "Die Keramik der Makedonischen Tumuli." *Zeitschrift für Ethnologie* 37, no. 1 (1905): 91-113.
- Schwartz, Barry. "The social context of commemoration: a study in collective memory." *Social Forces* 61, no. 2 (1982): 395.
- Séfériadès, Stylianos, "Chronique des faits internationaux: Grèce." *Revue générale de droit international public* 23 (1916): 84-88.
- Séfériadès, Stylianos. "Les tribunaux de prises en Grèce: Leur constitution, leur fondement et leur jurisprudence." *Revue générale de droit international public* 23 (1916): 31-81.
- Sforza, Carlo (le compte). *Les Bâtisseurs de l'Europe moderne*. Paris: Gallimard, 1931.
- Shapland, Andrew. "The British Salonika Force collection at the British Museum." In *Archaeology Behind Battle Lines. In Thessaloniki of the Turbulent Years (1912-1922)*, exhibition catalogue, edited by Polyxeni Adam-Veleni, and Angeliki Koukouvou, 78-81. Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2012.
- Shapland, Andrew, and Stefani, Evangelia, eds. *Archaeology behind the battle lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and its legacy*. London, and New York: Routledge, 2017.
- Sharp, Joanne, Venda Pollock, and Ronan Paddison. "Just art for a just city: public art and social inclusion in urban regeneration." *Urban Studies* 42, nos. 5-6 (2005): 1001-1023.
- Smither, Roger. "Film/Cinema." 1914/18. *Online International Encyclopedia of the First World War*. Accessed January 16, 2019, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/filmcinema>.
- Soldan, Georg, ed. *Der Weltkrieg im Bild. Originalaufnahmen des Kriegs-Bild- und Filmamtes aus der modernen Materialschlacht*. Berlin, and Oldenburg: Verlag "Der Weltkrieg im Bild," 1928.
- Sontag, Susan. *Regarding the Pain of Others*. New York: Farrar, Straus & Giroux, 2003), 15-18.

- Spieser, Jean-Michel. "Le culte de Saint Démétrius à Thessalonique." In *Des dieux civiques aux saints patrons (Ive – VIII siècle)*, edited by Jean-Pierre Caillet, Sylvain Destephen, Bruno Dumézil, and Hervé Inglebert, 275-291. Paris: Picard, 2015.
- Starr, Paul. *The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communication*. New York: Basic Books, 2004.
- Stefani, Evangelia. "National Ideology and the Management of Antiquities in Macedonia (late 19th-early 20th c.)." In *Archaeology Behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and Its Legacy*, edited by Andrew Shapland, and Evangelia Stefani, 19-39. London, and New York: Routledge, 2017.
- Steward, Journey. "Prostitution." In: *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, edited by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2017-04-03. DOI: 10.15463/ie1418.11080.
- Stošić, Adam, ed. *Veliki dani Srbije: 1914-1918*. Kruševac: Kruševački glasnik, 2000.
- Strupp, Charles. *La situation internationale de la Grèce (1821-1917): Recueil de documents choisis et édités avec une introduction historique et dogmatique*. Zurich: Die Verbindung, 1918.
- Suarez, Georges. *Briand. Sa vie-Son œuvre avec son journal et de nombreux documents inédits*, vol. III, *Le pilote dans la Tourmente, 1914-1916*. Paris: Plon, 1939.
- Thébaud, Françoise. *Les femmes au temps de la guerre de 14*. Paris: Payot, 2013.
- The Dusk of our Old City. Thessaloniki 1870-1917*. Thessaloniki: Cultural Foundation of the National Bank, 2017.
- Theodoulou, Christos. *Greece and the Entente. August 1, 1914 – September 25, 1916*. Thessaloniki: Institute for Balkans Studies, 1971.
- Todorova, Maria. *Imaginaire des Balkans*. Paris: EHESS, 2011.
- Touchais, Gilles. "Léon Rey et les Débuts de l'Archéologie Préhistorique en Macédoine." *Iliria* 1-2 (2003-2004): 117-34.
- Thomas, E. *L'Oeuvre Civilisatrice de l'Armée d'Orient* (Thessaloniki: *L'Indépendant*, 1918).
- Tournes, Jacques de. "L'art dans la tranchée." *Revue Franco-Macédonienne* 3, (June 1917): 47-50.
- Truettner, William H. "A case for active viewing." In *The Two Art Histories: The Museum and the University*, edited by Charles W. Haxthausen, 102-111. New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2002.
- Tziouvas, Dimitris. "Decolonizing Antiquity, Heritage Politics, and Performing the Past." In *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, edited by Dimitris Tziouvas, 1-26. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Unnamed. *Rodoljublje. Niz odabranih pesama*. Bizerta: Štamparija srpskih invalida, 1918.
- Vergo, Peter, ed. *The New Museology*. London: Reaktion books, 1989.
- Vidal-Naquet, Clémentine. *La Grande Guerre des Français à travers les archives de la Grande Collecte*. Paris: Comme un éditeur, 2018.
- Villari, Luigi. *The Macedonian Campaign [1915-1919]*. London: T. Fisher Unwin Ltd, 1922.
- Villebonne, Henry Amour de. *Épisode de la retraite du Vardar: le frère aîné*. Paris: Bloud & Gay, 1919.
- Vincent, Paul C. *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany 1915-1919*. Athens: Ohio University Press, 1985.
- Voutsaki, Sofia, and Paul Cartledge, eds. *Ancient Monuments and Modern Identity. A Critical History of Archaeology in the 19th Century Greece*. London and New York: Routledge, 2017.
- Vu du front: représenter la Grande Guerre, exhibition catalogue*, Musée de l'Armée, 15 October 2014-25 January 2015. Paris: Somogy, 2014.
- Vujančić, Živan. *Ratni dnevnik: iz I i II svetskog rata*. Beograd: Društvo za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije do 1918, 2000.
- Vuković-Birčanin, Momčilo. *Golgota i Vaskrs Srbije: očev dnevnik I svetskog rata*. Munich: M. Vuković-Birčanin, 1979.
- Wace, Alan John Bayard. "The Mounds of Macedonia." *The Annual of the British School at Athens* 20 (1913): 123-32.
- Wakefield, Alan, and Simon Moody. *Under the Devil's Eye - Britain's Forgotten Army at Salonika 1915-1918*. London: The History Press Ltd, 2004.
- Walter, Karin. *Postkarte und Fotografie: Studien zur Massenbild-Produktion, Bayerische Blätter für Volkskunde*. Würzburg: Bayerische Blätter für Volkskunde, 1995. PhD diss., University of Würzburg, 1994.
- Wardle, Diana. "Write home Salonica." In *Archeology behind the Battle Lines: The Macedonian Campaign (1915-19) and its Legacy*, edited by Andrew Shapland, and Evangelia Stefani, 226-260. London and New York: Routledge, 2017.
- Warnke, Martin. "Die Organisation staatlicher Bildpropaganda im Gefolge des Ersten Weltkriegs." In *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930-45*, edited by Hans-Jörg Czech, and Nikola Doll, 22-27. Dresden: Sandstein Verlag, 2007.
- Weber, Bruno. "Rund um die Welt in Photochrom." *στο Deutschland um die Jahrhundertwende*, edited by Helga Königsdorf, 145-150. Zürich, and Wiesbaden: Orell Füssli, 1990.
- Weireb, Alice. "Beans are bullets, Potatoes are powder: Food as a Weapon during the First World War." In *Environmental Histories of the First World War*, edited by Richard P. Tucker, Tait Keller, John Robert McNeill, and Martin Schmid, 19-37. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Williams, John Frank. *ANZACS, the Media, and the Great War*. Sydney: UNSW Press, 1999.
- Woods, Thomas A. "Museums and the Public: Doing History Together." *The Journal of American History* 82, no. 3 (December 1995): 1111-1115.
- Sachsse, Rolf. *John Williams Photographer and Historian*. Eindhoven: Lecturis, 2017.
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Zilch, Reinhold. *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg: Die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen 1914-1918*. Goldbach: Keip, 1994.